

Nederland

Huishoudens die moeite hebben om de eindjes aan elkaar te knopen: na de crisis

Haffner, Marietta; Elsinga, Marja; Marien, Gust

Publication date

2016

Document Version

Final published version

Citation (APA)

Haffner, M., Elsinga, M., & Marien, G. (2016). *Nederland: Huishoudens die moeite hebben om de eindjes aan elkaar te knopen: na de crisis*. RE-InVest.

Important note

To cite this publication, please use the final published version (if applicable). Please check the document version above.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy

Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights. We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Nederland

Huishoudens die moeite hebben
om de eindjes aan elkaar te
knopen: na de crisis

M.E.A. Haffner, M.G. Elsinga, A.A.A. Mariën

Nederland

Huishoudens die moeite hebben om de eindjes aan elkaar te knopen: na de crisis

M.E.A. Haffner, M.G. Elsinga, A.A.A. Mariën

This Dutch report constitutes part of Deliverable 'D3.1', for Work Package 3 of the RE-InVEST project.

Mei 2016

© 2016-Delft – RE-INVEST, Rebuilding an Inclusive, Value-based Europe of Solidarity and Trust through Social Investments – project number 649447

General contact: info@re-invest.eu

p.a. RE-InVEST
HIVA - Research Institute for Work and Society
Parkstraat 47 box 5300, 3000 LEUVEN, Belgium

For more information m.e.a.haffner@tudelft.nl

Please refer to this publication as follows:

Haffner, M.E.A., M.G. Elsinga & A.A.A. Mariën (2016) Huishoudens die moeite hebben de eindjes aan elkaar te knopen: na de crisis, Delft: Technische Universiteit Delft.

Information may be quoted provided the source is stated accurately and clearly.

This publication is also available via <http://www.re-invest.eu/>

This publication is part of the RE-InVEST project. This project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under Grant Agreement No 649447.

The information and views set out in this paper are those of the author(s) and do not necessarily reflect the official opinion of the European Union. Neither the European Union institutions and bodies nor any person acting on their behalf may be held responsible for the use which may be made of the information contained therein.

Samenvatting

Toen Nederland in 2009 in een eerste van drie recessies belandde, konden volgens de in 2012 aangetreden VVD-PvdA regering bezuinigingen niet uitblijven, omdat overheidstekorten en overheidsschulden opliepen en onder meer niet meer voldeden aan de eisen van de stabiele muntunie in Europa. Nederland voerde omvangrijke bezuinigingen door waarbij het systeem van sociale zekerheid werd hervormd. Er kwam een sterkere nadruk te liggen op het stimuleren van werken en het moeilijker maken van de toegang tot zorgvoorzieningen mede door het aanscherpen van de voorwaarden. Met de recessies van 2012 en 2013 ook achter de rug, zijn in de praktijk de aantallen uitkeringsontvangers toegenomen en is ook de armoede gestegen. Het aantal mensen dat moeite heeft om de eindjes aan elkaar te knopen (betalingsachterstanden, schuldtoename) stijgt. In Rotterdam, de stad die de gemeentelijke armoedelijst aanvoert, moet 17,2% van de huishoudens met een laag inkomen rondkomen, en zes procent had tenminste vier jaar achtereen een laag inkomen.

Dit onderzoek verwoordt de ervaringen van tien Rotterdamers die in een financieel kwetsbare positie leven. Deze participanten deelden hun ervaringen in drie groepssessies en twee diepte-interviews. Aangenomen mag worden dat deze - in de context van bezuinigingen die in Nederland in den brede zijn doorgevoerd met als gevolg een toename van financiële problemen en armoede - een inkijk geven in de positie van financieel kwetsbare huishoudens, niet alleen in Rotterdam, maar ook meer algemeen in Nederland.

Als analysekader gebruiken we de *capability* benadering, mede op basis van algemeen aanvaarde mensenrechten die de belangrijkste criteria van welzijn en goed leven uitdrukken. *Capabilities* geven de mogelijkheden of vrijheden van mensen weer om te kiezen voor een bepaald leven rekening houdend met de beschikbare middelen, de vaardigheden en de sociale normen en instituties.

De participanten van ons onderzoek bevestigden dat zij er thans financieel minder gunstig voor staan dan in de voorgaande jaren. Het is in de afgelopen jaren nog moeilijker geworden om de eindjes aan elkaar te knopen: het achterlopen met de huur, het maken van schulden met de creditcard en het geconfronteerd worden met schulden door 'onterecht' ontvangen toeslagen. Daarnaast worden uitgaven nog kritischer tegen het licht gehouden dan voorheen. Het 'participeren in de maatschappij' wordt derhalve bemoeilijkt.

De ervaringen van de participanten in dit onderzoek verduidelijken ook dat de afbouw van publieke voorzieningen het sociale weefsel in de maatschappij lijkt aan te tasten. De participanten observeerden een verzakelijking en verharding van het sociale klimaat die al voelbaar werden voordat de crisis in Nederland post vatte.

Participanten meldden bovendien dat uitkeringsgerechtigden vaak niet respectvol behandeld worden. De instanties lijken achterdochtig en veronderstellen dat cliënten niet coöpereren. De ontvangers van hulp zoeken de schuld bij de falende politiek. Zo kan de eerste hypothese van dit onderzoek dat neoliberal beleid in de vorm van bezuinigingen op (desinvesteringen in) sociale voorzieningen heeft geleid tot een groeiend wantrouwen en boosheid onder de bevolking, bevestigd worden. Deze conclusie wordt mede onderbouwd door de resultaten van de herfstmetingen van de Eurobarometer die weergeven dat in 2015 relatief minder respondenten vertrouwen hebben in de Nederlandse regering en politiek dan in 2008.

De tweede hypothese veronderstelt dat deze ontwikkelingen veroorzaakt worden door het aantasten of afbouwen van *capabilities* van mensen en hun mensenrechten. Veel van het veranderende sociale klimaat (als gevolg van veranderende normen en waarden) schreven de participanten toe aan de politiek die de

bezuinigen doorvoert. De politiek bepaalt immers voor een groot deel de keuzevrijheid van burgers, ervoer men. Hoewel er individuele verschillen zijn, gaven participanten uitdrukking aan verminderde *capabilities* ten aanzien van de mensenrechten. De participanten realiseerden zich dat hun situatie ten tijde van het onderzoek sommige mensenrechten compromitteert. De vraag is of en zo ja, wanneer de bodem bereikt wordt en de middelen en ook de persoonlijke capaciteiten uitgeput zullen raken.

De zorg werd geuit dat het tij niet meer te stoppen is, enerzijds. Anderzijds was de wens dat het sociale klimaat niet slechter meer mag worden. Ook werd de hoop geuit dat het huidige systeem zichzelf uitput, daarbij ruimte scheppend voor een nieuwe start voor een socialere en barmhartigere maatschappij. Deze hoop zetten de participanten in daden om door te participeren in dit onderzoek en in de bereidheid om ook mee te denken over alternatieven in het vervolgonderzoek.

Voorwoord

De Nederlandse landenstudie maakt deel uit van het RE-InVEST project¹. Het Europe Horizon 2020 programma financiert RE-InVEST. Met RE-InVEST ambiëren we een bijdrage te leveren aan het versterken van een sociaal en inclusief Europa op basis van solidariteit en vertrouwen door te investeren in het versterken van de mogelijkheden, vrijheden of mensenrechten van de burgers in de Europese Unie.

Dit doen we samen met de overige leden van het RE-InVEST team in 12 landen (13 regio's)². NGO's en universiteiten bundelen de krachten om de ervaringen van kwetsbare huishoudens en de betrokken actoren een forum te bieden middels een participatieve onderzoeksmethode waarin diepte-interviews en groepsgesprekken centraal staan.

In Werkpakket (WP) 3 van RE-InVEST zijn 13 studies uitgevoerd.³ Elke studie brengt de situatie van een bepaalde groep kwetsbare burgers in beeld. De nadruk lag op de effecten van de mondiale kredietcrisis die ontstond op de Amerikaanse hypotheekmarkt. Deze liet ook vanaf 2008 in Nederland zijn sporen na. Met tien participanten in Rotterdam die in het vierde kwartaal van 2015 moeite hebben om financieel de eindjes aan elkaar te knopen zijn de ervaringen en de mogelijkheden om het eigen leven (te blijven) beïnvloeden (na de crisis) bediscussieerd.

Wij willen de deelnemers aan het onderzoek hartelijk danken voor het delen van hun 'levensverhalen' als het gaat om hun ervaringen met leven in een precaire financiële situatie. In de slotronde tijdens de derde groepbijeenkomst koppelden de participanten terug dat men de bijeenkomsten min of meer als leermomenten ervaren had. De participanten hadden meer begrip kunnen kweken voor elkaars situatie dankzij de discussie en het uitwisselen van ervaringen en tips.

De volgende en laatste fase van het WP3-onderzoek levert een samenvattend rapport (met extra kwantitatieve analyses) op met conclusies over (vergelijkbare) socio-economische veranderingen als gevolg van de crisis in de verschillende in het onderzoek participerende landen/regio's in relatie tot de mogelijkheden, vrijheden of mensenrechten van de burgers in de Europese Unie.

1 <http://www.re-invest.eu/project/objectives>

2 <http://www.re-invest.eu/about-us/the-different-partners>

3 <http://www.re-invest.eu/workpackages/wp3>

Inhoud

Samenvatting	5
Voorwoord	7
Inhoud	9
Lijst van tabellen	11
Lijst van figuren	12
Inleiding	13
1. Crisis en gevolgen	15
1.1 Inleiding	15
1.2 Kredietcrisis en Nederlandse economie	15
1.3 Overheidsmaatregelen	16
1.4 Gevolgen	18
1.4.1 Stijging van aantal uitkeringen	18
1.4.2 Toename armoede	18
1.4.3 Afname vertrouwen in regering en politiek	20
1.5 Samenvatting	21
2. Theoretische en methodologische benadering	23
2.1 RE-InVEST aanpak	23
2.2 Onze aanpak	25
3. Twee biografieën	27
3.1 Angela's levensverhaal	27
3.2 Marco's levensverhaal	31
4. Analyse van ervaringen in de praktijk	37
4.1 Inleiding	37
4.2 Participanten voorgesteld	37
4.3 <i>Capabilities</i> : de impact van de crisis via middelen en persoonlijke conversiefactoren	38
4.4 <i>Capabilities</i> : de keuzemogelijkheden voor een 'fatsoenlijk' leven gebaseerd op mensenrechten	40
4.4.1 Adequate levensstandaard	40
4.4.2 Adequate woonstandaard	41
4.4.3 Onderwijs en leren	42
4.4.4 Productieve en gewaardeerde activiteiten	42
4.4.5 Individueel, gezins- en sociaal leven	44
4.4.6 Participatie, invloed en zeggenschap	45
4.4.7 Gezondheid	45
4.4.8 Juridische (rechts)zekerheid	46
4.4.9 Identiteit, uiting en zelfrespect	48
4.4.10 Lichamelijke integriteit	48
4.4.11 Leven	50
4.5 Impact op de samenleving	50
5. Conclusies	55

5.1	Introductie	55
5.2	Samenvatting	55
	5.2.1 Crisis tast <i>capabilities</i> aan	55
	5.2.2 <i>Capability set</i> voor 'fatsoenlijk' leven afgenomen	56
5.3	Hardere sociale klimaat voor bijstand en zorg	58
	Appendix 1 Capabilities gebaseerd op mensenrechten	61
	Literatuur	63

Lijst van tabellen

Tabel 1.1	Economische kerngegevens Nederland, 2006-2017	16
Tabel 1.2	Personen met uitkeringen, december 2007-2014/5	19

Lijst van figuren

Figuur 2.1	Middelen, conversiefactoren, <i>capability set</i> en gerealiseerd functioneren in de vorm van zijn en doen	24
Figuur 2.2	Samenvoegen van kennis	24

Inleiding

In dit RE-InVEST rapport wordt verslag gelegd van de ervaringen van kwetsbare huishoudens in Rotterdam die eind 2015 moeite hadden om financieel de eindjes aan elkaar te knopen. We gaan na of en zo ja, welke effecten de participanten van ons onderzoek ervoeren van de kredietcrisis van 2008 en de maatregelen die de centrale overheid, gemeenten en non profitorganisaties namen om de effecten van de crisis te bestrijden: welke sociale schade ervaart men in het postcrisis tijdperk?

Twee onderzoekshypothesen staan centraal in Werkpakket (WP)3.⁴ Op de eerste plaats is de verwachting dat neoliberaal beleid in de vorm van bezuinigingen op (desinvesteringen in) sociale voorzieningen leidt tot een groeiend wantrouwen en boosheid onder de bevolking. De tweede hypothese veronderstelt dat deze ontwikkelingen veroorzaakt worden door het aantasten of afbouwen van zogenoemde *capabilities* van mensen en hun mensenrechten. *Capabilities* ‘vertalen’ we met mogelijkheden of vrijheden van mensen om te kiezen om op een bepaalde manier te functioneren – om te zijn of te doen –, terwijl de mensenrechten de universele waarden belichamen van welzijn en goed leven. Als *capabilities* en mensenrechten gecompromitteerd worden als gevolg van desinvesteringen in publieke voorzieningen en het maatschappelijke middenveld, is de gedachte dat ‘de afbouw’ leidt tot een ‘minder goed’ leven voor de betrokkene. De toegenomen onzekerheid en armoede hebben vervolgens naar verwachting een verminderd welzijn voor de burger tot gevolg en tasten langs deze weg het sociale weefsel van de maatschappij aan.

Om de hypothesen in de praktijk te toetsen zijn er twee wegen bewandeld. Op de eerste plaats rapporteert hoofdstuk 1 op basis van een literatuurstudie over de impact van de kredietcrisis op de Nederlandse economie, de reactie van de Nederlandse overheid en de gevolgen voor de Nederlandse maatschappij. De tweede onderzoeksbenadering staat in hoofdstuk 2, 3 en 4 centraal. Hoofdstuk 2 licht de invulling toe die gegeven is aan het ‘participatief onderzoek’ op basis van de *capabilities* en de mensenrechten. Participatief onderzoek kent een belangrijke rol toe aan de ervaringen van de deelnemers aan het onderzoek. Participanten deelden hun levenservaringen met ons op twee manieren: via diepte-interviews en groepsbijeenkomsten. De twee illustratieve levensverhalen zijn onderwerp van hoofdstuk 3. In hoofdstuk 4 wordt voor verschillende thema’s verslag gelegd van de ervaringen die participanten in de groepsbijeenkomsten en in de diepte-interviews vertelden. In hoofdstuk 5 komen de conclusies aan de orde in het licht van de twee centrale hypothesen.

⁴ <http://www.re-invest.eu/workpackages/wp3>

1. Crisis en gevolgen

1.1 Inleiding

Dit hoofdstuk presenteert de bevindingen van onze literatuurstudie over de impact van de mondiale kredietcrisis die ontstond op de Amerikaanse hypotheekmarkt en ook in Nederland zijn sporen naliet. Doel is om enkele voor deze studie belangrijke gevolgen voor Nederland te schetsen.

De effecten van de crisis komen in de volgende paragraaf aan bod. In paragraaf 1.3 beschrijven we voor dit onderzoek relevante beleidsmaatregelen die het gevolg zijn van bezuinigingen die de Nederlandse overheid doorvoerde. In paragraaf 1.4 komen gevolgen voor de samenleving aan bod, alvorens we het hoofdstuk met paragraaf 1.5 besluiten.

1.2 Kredietcrisis en Nederlandse economie

Nederland belandde in een recessie als gevolg van de mondiale financiële crisis die in 2008 zijn aanvang nam (Haffner en van Dam, 2011; Van Ewijk en Teulings; 2009). In 2009 kromp de nationale economie met bijna vier procentpunten, zoals te zien is in tabel 1.1. De overheidsschuld was opgelopen van 42,4% naar 56,5% van het BBP tussen 2007 en 2009, terwijl het overheidsoverschot (EMU-saldo) van 0,2% omsloeg in een overheidstekort van 5,4% van het BBP in dezelfde periode. De consumptie van huishoudens en de investeringen kwamen negatief uit in 2009. De werkloosheid bleek beperkt te zijn gestegen naar 4,4% tussen 2007 en 2009, mede geholpen door verschillende overheidsmaatregelen die als doel hadden de effecten op de arbeidsmarkt (deeltijd-WW⁵) te verzachten.

Ook op de financiële markt (overnames van en kredietgaranties aan banken) en de woningmarkt (Tijdelijke Stimuleringsregeling Woningbouwprojecten; Holt e.a., 2009; Dol e.a., 2010; Haffner, 2014; Haffner e.a. 2014; Oxley e.a., 2015) werd ingegrepen. Om de terugkeer naar de economische groei niet te belemmeren, werden bezuinigingen en lastenverzwaring langzaam opgestart. Het overheidstekort werd langzaam afgebouwd van het hoogtepunt in 2009 (-5,4%) naar 2013 (2,4%). De overheidsschuld liep daardoor verder op naar 61,7% in 2011 (Van Ewijk en Teulings, 2009), zoals tabel 1.1 presenteert.

Uiteindelijk lijkt de ondersteuning niet te hebben kunnen voorkomen dat Nederland nog twee recessies doorliep na 2009.⁶ In 2012 en 2013 pakte de groei wederom negatief uit, evenals de consumptie van huishoudens en de investeringen. Tevens kende de werkloosheid in 2014 het hoogtepunt met 7,4% van de beroepsbevolking, evenals de EMU-schuld met ruim 68% van het BBP. Ondertussen werd het EMU-saldo in 2014 gelijk gehouden met het tekort van 2013 van 2,4% en werd het daarna langzaam verder afgebouwd door het implementeren van bezuinigingen. De volgende paragraaf noemt enkele in het kader van dit onderzoek relevante maatregelen.

⁵ <http://www.hr-kiosk.nl/hoofdstuk/arbeidsinactiviteit/deeltijd-ww> (1 april 2016).

⁶ http://www.joop.nl/economie/detail/artikel/19560_nederland_weer_in_recessie/ (1 april 2016).

Tabel 1.1 Economische kerngegevens Nederland, 2006-2017

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Mutaties per jaar in %												
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	3,5	3,7	1,7	-3,8	1,4	1,7	-1,1	-0,5	1,0	1,9	1,8	2,0
Consumptie huishoudens	-0,3	1,9	0,9	-2,1	0,0	0,2	-1,2	-1,4	0,0	1,6	1,6	2,0
Consumptie overheid	9,3	3,1	3,3	4,7	1,0	-0,2	-1,3	0,1	0,3	-0,3	2,0	0,2
Investerings (inclusief voorraden)	6,8	7,2	2,6	-10,8	-1,6	3,5	-6,2	-5,3	2,7	7,2	6,0	4,2
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	5,0	4,2	3,7	4,4	5,0	5,0	5,8	7,3	7,4	6,9	6,5	6,3
Niveau in % bbp												
EMU-saldo	0,2	0,2	0,2	-5,4	-5,0	-4,3	-3,9	-2,4	-2,4	-1,9	-1,7	-1,2
EMU-schuld (ultimo jaar)	44,5	42,4	54,5	56,5	59,0	61,7	66,4	67,9	68,2	66,3	65,4	64,1

*) Raming

Bron: CPB, CEP 2016, bijlage 2

Vanaf 2014 tonen de economisch indicatoren in tabel 1.1 een aanhoudende gematigd economisch herstel. Volgens het Centraal Planbureau duikt het overheidstekort onder de 2% vanaf 2016 (Hers en Van der Horst, 2016). Voor 2016 is verder de verwachting dat het effect van de verdere bezuinigingen die het coalitiekabinet van VVD en PvdA Rutte-Ascher in 2012 in het regeerakkoord afsprak, wordt geneutraliseerd door het zogenoemde 5 miljard-pakket waarmee de lasten op arbeid verlicht worden vanaf 2016.⁷

1.3 Overheidsmaatregelen

Toen in 2012 het kabinet Rutte-Ascher aantrad, kondigde premier Rutte (VVD) in de regeringsverklaring van 13 november een pakket van €16 miljard aan bezuinigingen en lastenverzwaringen aan met het oog op het bereiken van een begrotingsevenwicht en een stabiele muntunie in Europa. Deze 16 miljard kwam bovenop de maatregelen die eerdere kabinetten hadden genoemd en waarmee €30 miljard was gemoeid. In 2017 lopen de geplande besparingen op naar €46 miljard.⁸ Het kabinet kondigde op allerlei beleidsterreinen (zorg, onderwijs, werk) maatregelen aan en rapporteert terug aan de samenleving onder andere via een website ‘Wat heeft het kabinet bereikt’.⁹ Deze website wordt hier als leidraad gebruikt voor de beschrijving van de maatregelen/bezuinigingen die de participanten van ons onderzoek tijdens de gesprekken aan de orde stelden. Deze hadden vooral betrekking op de veranderingen rondom de zorg en de bijstand, die veelal taak en verantwoordelijkheid werden van de gemeenten, als dat eerder nog niet het geval was: ‘hulp op maat’.

Tevens duidde de overheid een nieuw fenomeen dat men ‘de participatiesamenleving’ noemde als ‘moderne horizontale netwerken’ waarin ICT-toepassingen een belangrijke rol spelen (Rutte, 2014: 1). Rutte (2014: 2) vat samen: *‘het kabinet wil echter juist dat de kracht van mensen zo veel mogelijk bijdraagt aan de welvaart van onze samenleving. We moeten ruimte bieden voor deze kracht en voorkomen dat de overheid eigen initiatieven en mogelijkheden van mensen in de kiem smoort. Dit biedt ook kansen om de kwaliteit van voorzieningen op peil te houden en voorzieningen gericht in te zetten daar waar eigen kracht of netwerken tekortschieten. Hiermee kan tegelijkertijd de sterke groei van noodzakelijke overheidsmiddelen van de afgelopen jaren worden gestopt. Om ook in de toekomst goede voorzieningen voor iedereen beschikbaar te houden, is het eenvoudiger noodzakelijk het maatschappelijk probleemoplossend vermogen beter te benutten. Door dat te doen wordt de kwaliteit van oplossingen doorgaans hoger en zijn de kosten vaak lager.’* Rutte

⁷ <https://www.rijksoverheid.nl/regering/inhoud/wat-is-het-kabinet-van-plan/overheidsfinancie-banen-en-groei> (1 april 2016).

⁸ <https://www.rijksoverheid.nl/regering/inhoud/wat-heeft-het-kabinet-bereikt/regeringsverklaring> (1 april 2016).

⁹ <https://www.rijksoverheid.nl/regering/inhoud/wat-heeft-het-kabinet-bereikt/tijdslijn> (1 april 2016).

(2014: 3) verzekert dat de verzorgingsstaat blijft bestaan voor de mensen die niet kunnen deelnemen aan de participatiemaatschappij.

In de regeringsverklaring van 2012 kondigde het kabinet aan dat iedereen een extra inspanning moet leveren. Dit houdt in dat gemeenten aan mensen in de bijstand een tegenprestatie mogen vragen; bijvoorbeeld heeft men sollicitatieplicht en moet meedoen aan re-integratietrajecten, indien aangeboden (Blommesteijn, 2015). Nieuw is dat men als men per 1 januari 2016 of daarna bijstand heeft aangevraagd, op een bepaald niveau het Nederlands machtig moet zijn. Deze verplichting is via de Participatiewet per 1 juli 2016 ingevoerd.¹⁰ Met de invoering van de Participatiewet per 1 januari 2015¹¹ is de weg al vrij geworden voor gemeenten om aan mensen ook een andere tegenprestatie te vragen, bijvoorbeeld het verrichten van (opgedragen) vrijwilligerswerk.¹² De Participatiewet vervangt onder meer de Wet Werk en bijstand (WWB)¹³, waardoor de zogenoemde langdurigheidstoeslag voor bijstandsontvangers, een extra bedrag aan bijstand voor bijstandontvangers die ‘lang’ van de bijstand moeten rond komen, is komen te vervallen.

Ook in de zorg kondigde het kabinet in de regeringsverklaring ingrepen aan die de verhoging van de kwaliteit enerzijds beogen, en anderzijds een kostenbesparing. De zorg moet dichterbij de mensen komen te staan waardoor de gemeenten ook hier een grotere rol spelen in het zo lang mogelijk zelfstandig laten wonen van mensen.¹⁴ Dit is met ingang van 2015 in de Wet Maatschappelijke ondersteuning (WMO) geregeld.¹⁵ De ‘zorg op maat’ moet bijvoorbeeld het weggeven van een aantal tegemoetkomingen (algemene chronisch ziekentoeslag en compensatie eigen risico) in het kader van de Wet tegemoetkoming voor chronisch zieken en gehandicapten (WTZG) deels compenseren per 1 januari 2014.¹⁶ De gemeente zou dergelijke tegemoetkomingen ook via de bijzondere bijstand kunnen laten lopen, maar kan er ook voor kiezen om dat niet te doen, zoals de gemeente Rotterdam doet door het laten vervallen van de korting op de eigen bijdrage.¹⁷ Verder is ook de zorg voor de jongeren (Jeugdwet) en de zorg en verpleging thuis (Zorgverzekeringswet, Zvw) taak van de gemeente geworden. De langdurige zorg in een instelling is thans geregeld in de Wet langdurige zorg (Wlz). Daarmee heeft de zorgvorming een verschil doen ontstaan tussen thuiszorg en zorg in een instelling (Blommesteijn, 2015).

Een van de belangrijke bezuinigingsmaatregelen van het kabinet Rutte-Ascher was gericht op de huurwoningmarkt en betrof introductie van een nieuwe belasting op het eigendom van huurwoningen, de zogenoemde verhuurderheffing¹⁸ (Ministerie van Financiën, 2012). Deze belasting wordt jaarlijks berekend als percentage over de WOZ-waarde die de belastbare waarde weergeeft die jaarlijks wordt bijgesteld door de gemeente op basis van ramingen van de marktwaarde van de woning in onbewoonde staat. Het gaat daarbij om woningen met een gereguleerde huurprijs (huurprijs tot €710,68 per maand per

¹⁰ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bijstand/vraag-en-antwoord/wat-is-de-taaleis-in-de-bijstand> (1 april 2016).

¹¹ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/participatiewet> (1 maart 2016): Iedereen die kan werken maar daarbij ondersteuning nodig heeft, valt sinds 1 januari 2015 onder de Participatiewet. De wet beoogt zoveel mogelijk mensen met of zonder arbeidsbeperking te laten werken. Naast de Wet Werk en bijstand, vervangt de Participatiewet de Wet Sociale werkvoorziening (WSW) en een deel van de Wet Werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten (Wajong).

¹² <https://perspectief.uvw.nl/forum/s/trouw-iets-terugdoen-prima-maar-papier-prikken> (1 april 2016).

¹³ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/brochures/2011/12/23/de-nieuwe-wet-werk-en-bijstand> (1 april 2016). De Participatiewet kent ook een verplichting voor bedrijven en de overheid om mensen met een arbeidsbeperking in dienst te nemen (garantiebanen). Het is de bedoeling dat gemeenten ook hier een grotere rol spelen (<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2015/03/06/kennisdocument>; 1 april 2016).

¹⁴ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/zorg-in-zorginstelling/vraag-en-antwoord/organisatie-zorg-en-ondersteuning-per-2015> (1 april 2016).

¹⁵ <https://www.rijksoverheid.nl/regering/nieuws/2014/07/08/van-rijn-de-nieuwe-wmo-2015-is-een-feit> (1 april 2016).

¹⁶ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/zorg-en-ondersteuning-thuis/vraag-en-antwoord/veranderingen-tegemoetkomingen-chronisch-zieken-en-gehandicapten> (1 april 2016).

¹⁷ <http://www.rotterdam.nl/Clusters/Maatschappelijke%20ontwikkeling/Document%202013/Activering%20en%20Welzijn/Ondersteuning,%20hulp%20en%20werk%20dichtbij/Wmo%20presentatie%20clientbijeekomst%205%20nov%202014.pdf> (1 april 2016).

¹⁸ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/huurwoning/inhoud/verhuurderheffing> (11 november 2015; zie ook: Centraal Planbureau, 2012a, b; Priemus, 2014).

1 juli 2015; Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2015). Op 1 januari 2012 had 88% van de huurwoningvoorraad een gereguleerde huurprijs (Haffner en Boumeester, 2015). Het tarief geldt vanaf de 11e woning en loopt stapsgewijs op van 2013 toen de heffing werd geïntroduceerd naar 2017. Daarmee leveren de verhuurders met minimaal 11 goedkopere huurwoningen een bijdrage aan de reductie van het overheidstekort, stelde de regering.

Deze belasting leidt tot huurverhogingen. Immers, de verhuurders hebben contanten nodig voor het betalen van de belasting. Er geldt vanaf 2013 een inkomensafhankelijke huurverhoging; huishoudens met een inkomen hoger dan de “doelgroepgrens” krijgen een extra huurverhoging opgelegd.¹⁹ De achterliggende gedachte is dat huishoudens met een ‘hoger’ inkomen gestimuleerd worden uit de sociale huurwoningen uit te stromen, zodat de woningen beschikbaar blijven voor huishoudens uit de doelgroep (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2013: 2).

1.4 Gevolgen

Na een introductie van de economische impact van de kredietcrisis in Nederland in dit hoofdstuk en de reactie van de overheid daarop, volgen in deze paragraaf enkele effecten. In paragraaf 1.4.1 presenteren we het verloop van de werkloosheid naar leeftijdsgroep, evenals de bijstand en de overige uitkeringen. Dit als achtergrondinformatie over welk ‘type’ inkomen een rol kan spelen bij de participanten van ons onderzoek als men zichzelf in een kwetsbare financiële situatie observeert. In paragraaf 1.4.2 komt de ontwikkeling van de armoede in Nederland aan bod en schetsen we enkele gevolgen.

1.4.1 Stijging van aantal uitkeringen

Tabel 1.2 toont het verloop van het aantal personen dat een uitkering ontvangt voor zowel een werkloosheidsuitkering, de bijstand, als ook de arbeidsongeschiktheidsuitkering. Alle aantallen lopen op over de gehele periode 2006 t/m 2014/5 beschouwd. Voor de bijstand geldt dat voor alle leeftijdscategorieën; de voor deze studie relevante leeftijdsgroepen van 27 tot en met 65 jaar zijn opgenomen in tabel 1.2. De AOW is sinds 2014 in deze statistiek van de uitkeringen opgenomen, hetgeen verwonderlijk genoemd mag worden, voor een basisrecht binnen de Nederlandse welvaartsstaat.

1.4.2 Toename armoede

Omdat Nederland een uitgebreide welvaartsstaat heeft opgebouwd, die in beginsel een minimum inkomen nastreeft voor alle burgers via de bijstand of andere uitkeringen of een minimumloon of de AOW, de publieke pensioenuitkering, is in Nederland de gemeten armoede in vergelijking met andere landen in de Europese Unie (EU) relatief laag.²⁰ De armoede is in Nederland echter als gevolg van de kredietcrisis na 2011 en 2012 ook in 2014 is toegenomen volgens het Armoedesignalement 2014 dat de resultaten van analyses op het Budgetonderzoek rapporteert (Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)/Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), 2014).

Volgens de lage-inkomensgrens van het CBS waarmee een vast koopkrachtbedrag in de tijd wordt gemeten dat afgeleid is van het bijstandsniveau van een alleenstaande in 1979, is het aandeel huishoudens met een inkomen lager dan deze lage-inkomensgrens gestegen van 7,4% in 2010 (de laagste waarde sinds 2000) naar 10,3% in 2013 (voorlopige cijfers). In 2013 ging het om 726000 huishoudens. In 2013 waren er

¹⁹ https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/huurwoning/vraag-en-antwoord/maximale-huurverhoging?utm_campaign=sea-t-bouwen_wonen_en_leefomgeving-a-huurwoning_huurverhoging&utm_term=%2Bhuurverhoging&gclid=Cj0KEQiAzai0BRCs2Yydo8yptuIIBEiQAN3_IFIW24-3Qhkl7BZKYrvv-elbwunbWI7jsVOI8s101ecaApVp8P8HAQ (1 april 2016).

²⁰ http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=t2020_52&language=en (4 april 2016).

192000 huishoudens die tenminste vier jaar achtereen van een laag inkomen hebben moeten rondkomen: hun aandeel is toegenomen van 2,4% in 2010 naar 3,0% (voorlopige cijfers) in 2013.

Tabel 1.2 Personen met uitkeringen, december 2007-2014/5

December	Werkloosheid	Bijstand en bijstands- gerelateerd	Waarvan 27 tot 45 jaar	Waarvan 45 tot 66 jaar	Arbeids- ongeschikt	AOW**
2007	191 530	384 630	133 350	160 010	810 940	
2008	173 870	373 720	122 470	157 140	799 450	
2009	272 140	408 150	133 790	164 530	801 980	
2010	268 520	440 070	145 430	173 460	797 020	
2011	275 640	453 120	151 000	179 680	792 040	
2012	351 230	465 090	159 250	186 160	785 580	
2013	441 420	501 240	176 380	198 410	787 280	
2014*	434 090	525 960	184 870	210 440	790 560	3 301 070
2015*			187 000	221 000		3 289 040

*) Voorlopige cijfers, behalve voor 27 tot en met 65 jaar in 2014

**) AOW sinds 2014 in deze statistiek; de meest recente waarneming is van januari 2015

Bron: CBS Statline

Rotterdam voerde gemeentelijke armoedelijst aan volgens de analyse van het CBS in het Armoedesignalement 2014. Van de huishoudens moet 17,2% van een laag inkomen rondkomen, en zes procent had tenminste vier jaar achtereen een laag inkomen.

Het SCP gaat in de Armoedemonitor 2014 uit van een budgetbenadering. Deze benadering houdt in dat een basisbehoefte niveau wordt vastgesteld. Het gaat om de minimale uitgaven aan voedsel, kleding, wonen en enkele andere onvermijdbare uitgaven voor één persoon. Volgens deze definitie bedroeg het aandeel van de bevolking met onvoldoende budget voorafgaand aan de crisis 3,7% in 2007. Dit aandeel was na een lichte daling als gevolg van een lichte economische opleving in 2010 gestegen naar 5,4% van de bevolking in 2013. Volgens het budget dat ook rekening houdt met enkele benodigde uitgaven voor sociale participatie naast de minimaal benodigde uitgaven, is ‘de armoede’ gestegen van 5,4% in 2007 naar 7,9% van de bevolking in 2013. Het aandeel van 7,9% komt overeen met een aantal van bijna 1,3 miljoen personen in Nederland die niet de beschikking hebben over een zogenoemd ‘niet-veel-maar-toereikendbudget’ (inclusief uitgaven voor sociale participatie). SCP spreekt van langdurige armoede, als men tenminste drie jaar achtereen onvoldoende budget heeft. Bij het basisbehoeftebudget gaat het in 2013 om 1,6% van de mensen (+0,5 sinds 2010); bij het niet-veel-maar-toereikendbudget om 2,9% (+0,9 sinds 2010). Het gaat om 230000, respectievelijk 410000 personen.²¹

Als ‘armoede’ volgens een van deze maten of budgetten wordt geconstateerd, hoeft dat overigens niet één-op-één te betekenen dat men in de praktijk de eindjes niet aan elkaar kan knopen. De kans daarop moet echter groter geacht worden, zoals de volgende analyses van het SCP met het met EU-SILC databestand tonen (wederom in de Armoedemonitor 2014 gepresenteerd). Als armoede wordt gemeten volgens het niet-veel-maar-toereikendcriterium, constateert SCP dat 11%-13% van deze personen in huishoudens wonen met betalingsachterstanden. Betalingsachterstand wordt gemeten als minimaal één betalingsachterstand in respectievelijk 2007, 2008 en 2009. In 2013 was het percentage toegenomen tot 18, terwijl bij de mensen die volgens het niet-veel-maar-toereikendbudget voldoende besteedbaar inkomen

²¹ De schatting in het Armoedesignalement 2014 is gekoppeld aan de kernpersoon in een huishouden. Als rekening wordt gehouden met veranderingen in de huishoudenssamenstelling, lopen de schattingen op naar 600000 personen die volgens het SCP minimaal drie jaar achtereen in armoede verkeren (Wildeboer Schut en Hoff, 2016).

hebben, het aandeel van personen in huishoudens met betalingsachterstanden redelijk stabiel is gebleven tussen 2007 en 2013 (een stijging van 3% naar 4%). Het aandeel personen in huishoudens met betalingsachterstanden is het hoogst voor alle jaren voor achterstanden op de huur of hypotheek. In 2009 bedroeg dit aandeel 7% van de personen en in 2013 13%. Voor gas, water of elektriciteit gaat om 6% versus 8% en voor afbetaling van gekochte artikelen om 1% versus 2%. Het is niet onlogisch gezien de omvang van de woonlasten in vergelijking met het besteedbaar inkomen dat hier problemen met de betaling ervan kunnen optreden (Heylen en Haffner, 2013; Haffner en Boumeester, 2015).

SCP en CBS signaleren beide dat de stijging van het aandeel 'arme' mensen in alle risicogroepen, zoals bij eenoudergezinnen, niet-Westerse allochtonen en alleenstaanden tot 65 jaar is te observeren. Ook de bijstandsonvangers behoren tot de risicogroep, stellen beide organisaties. Zwinkels en Guiaux (2015) tonen met cijfers van het CBS en het UWV dat minimaal 20% van bijstandsonvangers schulden moet maken om rond te komen en maximaal 22% één of meer betalingsachterstanden heeft. Als bijstand een terugval in inkomen betekent, dan zijn deze hoge aandelen niet verrassend te noemen. Bij andere uitkeringsgerechtigden als men (gedeeltelijk) arbeidsongeschikt of werkloos is, liggen de percentages voor schulden maken en betalingsachterstanden lichtelijk lager dan bij de bijstand, tussen de 4 en 15%, terwijl het risico op financiële problemen bij mensen zonder uitkering op tussen de 2 en 6% uitkomt.

Dat de jarenlange kwakkelende economie tot gevolg heeft dat de financiële problemen toenemen, rapporteert ook het Nibud op basis van een onderzoek onder 1444 Nederlanders tussen de 18 en 70 jaar dat driekwart van de consumenten met een uitkering (bijstand/arbeidsongeschiktheid/werkloosheid) aangeeft moeilijk te kunnen rondkomen (Van der Schors e.a., 2015). Dit percentage schommelt, maar is hoger in 2015 dan in 2005 toen 61% van de respondenten aangaf moeilijk rond te kunnen komen. Van de gepensioneerden gaf 35% aan moeilijk rond te kunnen komen, terwijl het bij de mensen in loondienst en de zzp'ers om 36% gaat.

Zwinkels en Guiaux (2015) rapporteren op basis van Panteia (2013) dat het aandeel huishoudens met problematische schulden geschat is te zijn gestegen van minder dan een miljoen (788000 tot 999000) in 2009 naar meer dan een miljoen (1,1 à 1,3 miljoen) in 2014. Deze schatting van één miljoen komt redelijk overeen met de andere kant van de medaille, de 86% van de respondenten in de 2015 najaars Eurobarometer die de financiële situatie van hun huishouden als goed beschouwden (TNS opinion & social, 2016). Elf procent van de respondenten verwachtte bovendien dat de financiële situatie zou verslechteren in de 12 maanden nadat de enquête plaats had gevonden. Tot slot geven Zwinkels en Guiaux (2015) aan dat volgens de NVVK (Vereniging voor Schuldhulpverlening en Sociaal Bankieren) in 2014 het aantal meldingen voor schuldhulpverlening is gestegen tot 92000, terwijl de gemiddelde schuld steeg met een kleine €2000 naar €38500.

1.4.3 Afname vertrouwen in regering en politiek

In lijn met de eerste hypothese van dit onderzoek tonen de herstmetingen van de Eurobarometer 2008 (start crisis) en 2015 (start onderzoek) dat het vertrouwen van de respondenten in de regering en de politiek in Nederland is afgenomen (TNS opinion & social, 2008; 2016). 64% van de respondenten tenderden naar vertrouwen in regionale en lokale overheden in de herfst van 2008, terwijl het in de herfst van 2015 om 58% van de respondenten ging. De neiging om de nationale regering te vertrouwen was er bij 66% van de respondenten in de herfst van 2008, en 52% in de herfst van 2015. Ook de neiging om de Tweede Kamer te vertrouwen was met 64% hoger in 2008 dan met 52% in 2015. Tot slot 'kelderde' het vertrouwen van de Nederlandse respondenten in de politiek van 52% in 2008 naar 33% in 2015.

1.5 Samenvatting

Toen Nederland in 2009 in een eerste van drie recessies belandde, legde Nederland zich toe op het redden van het financiële systeem door banken te kopen en garanties te verstrekken. In een volgende fase kwamen er maatregelen om de effecten van de recessie op onder meer de arbeidsmarkt en de woningmarkt tegen te gaan. Dit leidde tot een beperkte toename van de werkloosheid totdat de Nederlandse economie in 2012 en 2013 wederom in zwaar weer belandde.

Bezuinigingen konden volgens de in 2012 aangetreden VVD-PvdA regering niet uitblijven, omdat overheidstekorten en overheidsschulden opliepen en onder meer niet meer voldeden aan de eisen van de stabiele muntunie in Europa. Nederland voerde omvangrijke bezuinigingen door waarbij het systeem van sociale zekerheid werd hervormd. Er kwam een sterkere nadruk te liggen op het stimuleren van werken en het moeilijker maken van de toegang tot zorgvoorzieningen mede door het aanscherpen van de voorwaarden (Blommesteijn, 2015). Onder meer zijn bijstandsgerechtigden thans verplicht om een tegenprestatie te leveren (de Nederlandse taal machtig zijn, verplicht vrijwilligerswerk verrichten). In de praktijk zijn aantallen uitkeringsontvangers toegenomen en is ook de armoede gestegen. Het aantal mensen dat moeite heeft om de eindjes aan elkaar te knopen (betalingsachterstanden, schuldtoename) neemt toe.

2. Theoretische en methodologische benadering

2.1 RE-InVEST aanpak²²

Re-InVEST beoogt om filosofische, institutionele en empirische grondslagen van een inclusief Europa op basis van solidariteit en vertrouwen te onderzoeken. Derhalve baseren we ons op de mogelijkheden of vrijheden van mensen om te kiezen (de *capability* benadering) voor een bepaald leven, mede op basis van algemeen aanvaarde mensenrechten (Vizard en Burchardt, 2007). Participanten aan het onderzoek delen daartoe hun ervaringen met de onderzoekers en proberen verbetering aan te brengen in de eigen situatie.

Mensenrechten beschouwen we als gemeenschappelijke Europese basiswaarden die tegelijkertijd de belangrijkste criteria van welzijn en goed leven uitdrukken en mensen mondiger kunnen maken (*empowerment*). Internationaal recht en verdragen bevatten de bepalingen die mensenrechten rechtskracht geven. Het gedachtegoed over mensenrechten heeft zich gedurende vele eeuwen ontwikkeld en heeft na de Tweede Wereldoorlog een sterke impuls gekregen met de Universele Verklaring van Mensenrechten die de wanneer de Verenigde Naties in 1948 heeft aangenomen. Daarin worden de mensenrechten en de fundamentele vrijheden die gedeeld worden door alle mensen zonder discriminatie van welke aard dan ook, omschreven.

De mensenrechten zijn universeel overeengekomen basiswaarden die erop gericht zijn om ervoor te zorgen dat elke persoon wordt behandeld met waardigheid en respect; ze zijn onderling afhankelijk en ondeelbaar, hetgeen aangeeft dat de rechten samenhangen en dat niet de bescherming van een recht inbreuk betekent op een ander recht. Zij behoren toe aan alle mensen zonder discriminatie. Voor zover ze zijn vastgelegd in de wet, door internationale of regionale verdragen, of nationale wetgeving, vormen ook een rechtsgrondslag van algemeen aanvaarde beginselen van hoe de staat zou moeten omgaan met haar burgers en anderen binnen haar rechtsgebied.

Mensenrechten, breed opgevat, omvatten burgerrechten en politieke rechten, zoals het recht op leven, het recht op een eerlijk proces en het recht om niet te worden onderworpen aan foltering. Mensenrechten omvatten ook economische, sociale en culturele rechten, zoals het recht op arbeid, lid worden van een vakbond, gezondheid, onderwijs, en het recht op een adequate levensstandaard. Specifieke groepen worden beschermd in specifieke verdragen, zoals vrouwen, kinderen, mensen met een handicap, minderheden en migranten. Voor huishoudens in kwetsbare posities heeft het gebruik van een mensenrechten-terminologie hun perspectief bewezen veranderd door hen bewust te maken van hun rechten en de manieren waarop hun huidige situatie deze rechten compromitteert.

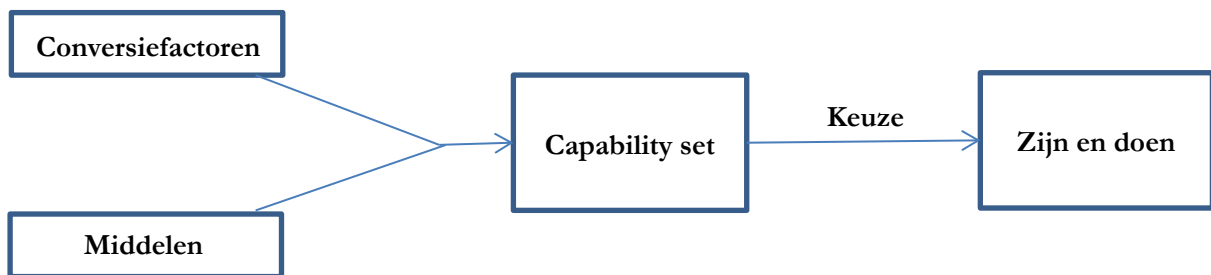
De *capability* benadering zoals ontwikkeld door Sen (1999) en Nussbaum (2011) definieert het welzijn van een persoon in termen van de *functionings* die het zijn en doen beschrijven en de *capabilities* die de mogelijkheden of vrijheden van mensen weergeven om te kiezen uit verschillende combinaties van deze *functionings* om een leven te leiden dat men waardeert en men reden heeft tot waarderen. Middelen en zogenoemde conversiefactoren zijn de voorwaarden (zie figuur 2.1). Middelen verwijzen naar de materiële

²² Wij bedanken Ortrud Lessmann van het Oostenrijkse team voor het schrijven van deze paragraaf in het Engels en Mary Murphy van het Ierse team voor een aanvulling bij de mensenrechten en ook Katrien Steenssens en Idesbald Nicaise van de projectleiding voor hun aanvullingen (eigen vertaling en bewerking).

voorwaarden, het inkomen, de goederen en diensten waarover een persoon kan beschikken. Conversiefactoren helpen om middelen om te zetten naar het doen om een bepaald niveau van welzijn te bereiken. Er zijn persoonlijke conversiefactoren zoals vaardigheden en lichamelijke mogelijkheden, sociale conversiefactoren zoals sociale normen en sociale instituties en omgevingsconversiefactoren zoals klimaat en geografie. Uiteindelijk zijn zowel de bereikte *functionings* als ook de *capability set* (of set van *capabilities* – beide begrippen worden hier uitwisselbaar gebruikt) in de vorm van de vrijheid om te kiezen van belang voor een leven dat men waardeert.

Figuur Fout! Gebruik het tabblad Start om Heading 1 toe te passen op de tekst die u hier wilt weergeven..1

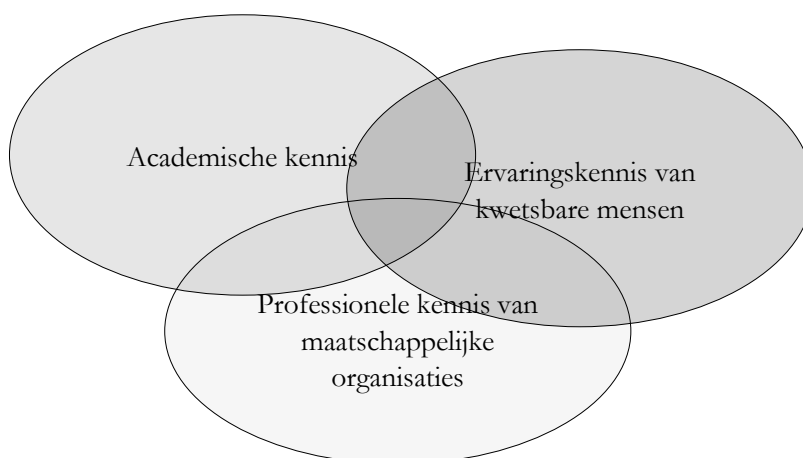
Middelen, conversiefactoren, *capability set* en gerealiseerd functioneren in de vorm van zijn en doen

RE-InVEST beoogt mensen in kwetsbare posities een stem te geven in groepsinterviews bij het beoordelen van hun set van *capabilities*. Hun deelname wordt aangemoedigd door participatief actie onderzoek toe te passen. Dit type onderzoek beschouwt deelnemers of participanten aan het onderzoek als mede-onderzoekers die specifieke kennis over hun eigen situatie inbrengen. De participanten onderzochten, interpreteerden en reflecteerden op hun eigen leefwereld, en gaven zo vorm aan hun gevoel van identiteit. De methode beoogt een cirkel van kennisontwikkeling en omvat de stappen van het genereren en delen van kennis, het empoweren via leren en participeren, creëren van nieuwe kennis en ondernemen van actie die op deze kennis voortbouwt. Cruciaal voor dit soort kennisopbouw beschouwt RE-InVEST het samenvoegen van kennis of de kruisbestuiving die voortkomt uit de inbreng van kennis en de interactie tussen onderzoekers, huishoudens in een kwetsbare positie en professionals (figuur 2.2).

Figuur Fout! Gebruik het tabblad Start om Heading 1 toe te passen op de tekst die u hier wilt weergeven..2

Samenvoegen van kennis

Dit zijn de kernbegrippen van het participatieve actie onderzoek gebaseerd op mensenrechten en de *capability* benadering die we hebben ontwikkeld voor RE-InVEST. De studie kent zeven stappen: (RE-InVEST *Draft Methodological Toolkit*: 44-45): 1. Identificeren van institutionele partner; 2. Bijeenkomen om kennis te maken en vertrouwen op te bouwen, indien nodig; 3. Ontmoeten van deelnemers van het onderzoek om elkaar te leren kennen en de doelstellingen van RE-InVEST te bespreken; 4. Ontwikkelen van de specifieke benadering op basis van de mensenrechten en de *capability* benadering; 5. Verzamelen van gegevens; 6. identificeren van patronen (belangrijke thema's voor de participanten); en 7. ondernemen van actie/resultaten met behulp van een of een combinatie van benaderingen.

2.2 Onze aanpak

Op basis van de in de vorige paragraaf beschreven projectaanpak hebben we voor de Nederlandse casestudie groepsbijeenkomsten en diepte-interviews georganiseerd. Voor de groepsinterviews hebben we de zogenoemde 'focusgroep' methode geïmplementeerd. Deze baseren we op de *'group depth interview'* en *'focus group'* definities die Stewart and Shamdasani (1990: 10) aandragen: een 'groep' van interacterende participanten met een gemeenschappelijk belang (eindjes aan elkaar knopen) die diepgaande persoonlijke informatie met behulp van een gespreksleider deelt. Het begrip 'focus' signaleert dat een beperkt aantal onderwerpen aan bod komt, zoals in ons geval de effecten van de crisis (via *capabilities* en mensenrechten) op de kwetsbare financiële situatie van de participanten. De groepsdynamiek levert een toegevoegde waarde.

Om ervaringsdeskundigen als participanten te recruteren, konden we via een woningcorporatie in de tweede stad van Nederland qua bevolkingsomvang, Rotterdam, per email contact leggen met huurders die actief zijn (geweest) in de bewonersparticipatie. Een tweede traject om participanten te vinden, liep via een netwerk voor armoede in dezelfde stad. Per saldo vonden we tien personen bereid om te participeren in deze studie. De meeste participanten hebben aangegeven dat ze moeite hebben de eindjes aan elkaar te knopen. Sommige participanten zijn daarnaast actief betrokken bij het armoedenetwerk en brachten derhalve ook hun professionele kennis in (figuur 2.2).

Van de tien participanten zijn er zes vrouw. De leeftijden lopen uiteen van 33 en 45 jaar, midden tot eind 50 jaar (drie participanten) en 65+. Men is weer alleenstaand en heeft (volwassen) kinderen (drie participanten), men is getrouwd (twee participanten) en men woont samen. Ook de vier mannen behoren tot verschillende leeftijdsgroepen: 29, 60 en 61 jaar en 65+. De laatste participant is getrouwd, terwijl de andere drie alleenstaand zijn. Een completere beschrijving is te vinden in paragraaf 4.2.

Ter voorbereiding van de focusgroepen, hebben we **kennismakingsinterviews** gehouden met de meeste van de tien participanten. In deze interviews hebben we de doelstellingen van RE-InVEST uitgelegd en van de focusgroepbijeenkomsten in WP3. Tevens vertelden de potentiële deelnemers kort hun levensverhaal. In totaal zijn er dan drie bijeenkomsten met de **focusgroep** gehouden in de periode van half december 2015 tot begin maart 2016.

Aan het begin van de **eerste bijeenkomst** van de focusgroep is het doel van het project en van de focusgroepbijeenkomsten, evenals een gedragscode besproken. Alle participanten gingen akkoord met de volgende uitgangspunten: alle informatie blijft vertrouwelijk in de zin dat in de rapportage alles wordt geanonimiseerd en vertrouwelijk in de zin dat alle informatie binnen de groep blijft. Een andere afspraak die we gemaakt hebben is dat we elkaar de ruimte geven om uit te praten en respect tonen voor elkaar en voor elkaars opvattingen en situatie en voor de keuzen die gemaakt is.

Daarna werd ter kennismaking een line-up gemaakt op eerste letter van de geboorteplaats. Voor het vervolg van de kennismaking lanceerden we een stelling over de relatie tussen huur en inkomen (*'Mijn huur staat in verhouding tot mijn inkomen.'*) in de verwachting dat de woonlasten de grootste post van het inkomen opslokten. Deze stelling leverde de aanleiding voor de participanten om te vertellen hoe men in de

financieel precare situatie was terecht gekomen. Ook kwamen op deze wijze de problemen aan de orde waar men in de situatie met beperkte middelen te kampen had. Tot slot, werd gediscussieerd over de veranderingen die de participanten merkten in hun financiële situatie als gevolg van de crisis. Hiervoor werden post-its ingezet die participanten op een whiteboard plakten.

Tijdens de **tweede en derde bijeenkomst** van de focusgroep discussieerden de participanten in twee groepen over wat we criteria van fatsoenlijk (goed) leven hebben genoemd. De twee groepen vertelden vaak over verschillende ervaringen. Met dank aan het Oostenrijkse RE-InVEST team gebruikten we daarvoor de *capability* set die op basis van mensenrechten was ontwikkeld door Vizard en Burchardt (2007) en aangepast is voor RE-InVEST (RE-InVEST *Draft Methodological Toolkit*: 14). Onze interpretatie en bewerking van de lijst zijn weergegeven in appendix 1. Zo hebben we bijvoorbeeld de levensstandaard uitgesplitst naar woonstandaard (vanwege het belang van de woonlasten in het inkomen van huishoudens) en levensstandaard. Ook is in de cirkel een optie vrijgelaten voor de participanten om zelf een ontbrekend criterium in te vullen. Participanten wisselden argumenten uit over *beings* en *doings*, het ‘zijn en doen’ en het ‘in staat zijn’ en de keuzen die men daarin heeft (figuur 2.1).

Als voorbeelden van levensverhalen in kwetsbare financiële situatie, waren twee participanten bereid om hun levensverhaal in een **diepte-interview** met ons te delen. Een van deze participanten loopt sinds kort in de Ziektewet en heeft een deeltijdbaan (paragraaf 3.1). Daarnaast heeft deze participant bij de belastingdienst een schuld opgebouwd doordat deze persoon ‘onterecht’ toeslagen heeft ontvangen. De MOgroep/LORS (2014) signaleerde in 2014 al voor 2011 dat de terugvordering van ‘onterecht’ ontvangen toeslagen vooronder meer de huur en de ziektekosten een veelvoorkomend probleem was, omdat de toeslagen werden berekend gebaseerd op een geschat inkomen in relatie tot een geschatte huishoudsituatie. Deels is de schuldenopbouw het gevolg van een traag reagerend ‘piepsysteem’, meldt ook MOgroep/LORS (2014: 8). Het tweede diepte-interview betreft het levensverhaal van een hoogopgeleide jongere in de bijstand. Dit levensverhaal geeft inzicht in een situatie waarin een hoge opleiding niet garant staat voor het vinden van een baan (paragraaf 3.2).

Beide *biographical narratives* vertellen de ervaringen van de participanten en hun interpretaties die zij geven aan deze ervaringen aan de hand van gebeurtenissen uit het verleden en hun levenservaring en de invloed van hun sociale contacten (netwerk) (RE-InVEST *Draft Methodological Toolkit*: 53). Als geheugensteun voor de participant voor de tijdsdimensie hebben we de slang methode gebruikt (RE-InVEST *Draft Methodological Toolkit*: 53), waarbij de nadruk lag op de laatste tien jaar van het levensverhaal.

Geconcludeerd kan worden, nadat de drie bijeenkomsten van de focusgroep en de twee levensverhalen zijn gedocumenteerd, dat de participanten de voor hen belangrijk(st)e onderwerpen konden aandragen die de keuzen bij het aan elkaar knopen van de eindjes in hun eigen situatie hebben beïnvloed. Alle participanten hebben het onderhavige rapport gelezen op juistheid en hebben het zo kunnen corrigeren en aanvullen.

Het ondernemen van actie vormt de laatste fase (stap 7) van dit onderzoek. Voor de participanten die actief betrokken zijn bij een armoedenetwerk, blijft dit netwerk een van de manieren om de problematiek onder de aandacht te brengen. Zoals de groep tijdens de groepsgesprekken ervaringen en tips uitwisselde over het aan elkaar knopen van de eindjes, is de groep ook van plan om de discussie te voeren met een aantal professionals tijdens een bijeenkomst die in de herfst van 2016 gepland is. Tot slot gaven de participanten aan bereid te zijn om aan het vervolgonderzoek deel te nemen.

3. Twee biografieën

3.1 Angela's levensverhaal

Angela bevindt zich opnieuw in een kritieke fase in haar leven. Dezelfde fases hebben zich meerdere keren in haar leven voorgedaan; ze omschrijft deze fases als dat ze er helemaal alleen voor staat. *‘... Zo heb ik mijn hele leven al geredeneerd. Ik ben het huis uitgegaan met mijn koffertje. Dat is mijn rode draad; (lachend) mijn rode draad is dat. Ik heb mezelf toch! Die rode draad is eigenlijk mijn koffertje: niks, ik, alleen mijzelf met mijn eigen capaciteiten. ... Daar stond ik weer.’*

Drie jaar geleden is ze verhuisd uit het zuiden van Nederland naar een plaats in de agglomeratie van een grote stad in het westen. Ze heeft lang in het zuiden gewoond. Angela is parttime-ziekenverzorgster (20 uur) en ze werkt nog steeds in een plaats in het zuiden. Na haar verhuizing moet ze ver reizen naar haar werk. Ze zit nu in de ziektewet. Ze is aan het revalideren na twee auto-ongelukken. Deze situatie noopt haar tot een herbezinning op haar leven. Ze voelt dat ze het werk niet meer aan kan. Ze kan niet meer tegen de hoge werkdruk in de zorg die steeds ten koste gaat van de patiënten of de persoon van de patiënt. Ze krijgt haar reiskosten niet vergoed. Haar leidinggevende heeft haar aangeraden om dichterbij haar woonplaats werk te zoeken. Angela vertelt ook dat haar krachten minder worden. Kortom er is een druk van binnen en van buiten om van baan te veranderen. Maar Angela beseft dat het heel moeilijk wordt om nog een vaste baan te vinden. Ze krijgt alleen nog tijdelijk werk en in het beste geval een tijdelijke aanstelling.

Maar Angela laat de moed niet zakken. Nu zit ze weer op *‘de positieve weg’*. Ze heeft nog iets te geven en te delen. Ze heeft haar vechtlust niet verloren, maar nu mist ze nog de kracht. Ze verkent de mogelijkheid om in de uitvaartzorg te gaan werken. *‘Dat is een nieuw deurtje, dat open gaat. Ik moet zoeken naar oplossingen!’* Het heeft Angela veel dubben gekost om te beslissen minder te gaan werken. Maar 20 uur per week kan ze niet meer aan. En goed beschouwd schiet ze er financieel helemaal niks mee op. Ze wordt alleen maar gestraft omdat ze nog 20 uur werkt. Voor tegemoetkomingen en subsidies komt ze niet (meer) in aanmerking omdat haar inkomen net te hoog is. Ze heeft een grote schuld bij de belastingdienst (€7000) omdat ze over twee jaar haar zorgtoeslag en huurtoeslag moet terugbetalen. De enige reden om nog 20 uur te werken zijn de sociale contacten en haar positie in de samenleving. Ze is bang dat ze zonder werk helemaal ten onder zal gaan.

Naast deze nieuwe onzekere factoren in haar leven staat ze ook weer alleen. Een paar jaar voordat ze is verhuisd naar het westen is ze bij een vriend ingetrokken. Maar ze is weer bij hem weggegaan. Hij nam haar niet serieus; ze konden samen geen evenwichtige relatie op bouwen. Twee eerdere relaties zijn ook stukgelopen.

Op de vraag wat ideaal leven voor haar is, geeft ze een bescheiden antwoord. Ze wil comfort. Licht vindt ze belangrijk. Gelukkig heeft ze een woning met veel lichtinval. Ze wil normaal leven. Ze hoeft geen dure spullen. Ze moet wel in staat zijn om boodschappen te doen. Maar dan kan ze tevreden zijn met haar mogelijkheden en kan ze haar situatie accepteren. Er moet ook in haar situatie wel iets te kiezen zijn. Ze wil zelf kunnen bepalen en haar geld besteden zonder inmenging.

Deze keuzedrang heeft twee redenen: ze voelt van alle kanten de wurggreep van de maatschappij en de overheid die haar beknevelen en haar iedere controle ontnemen. Ze heeft in haar leven altijd haar eigen keuze opgegeven of op moeten geven en ze weet zeker dat dat haar niet goed bevallen is.

Om met de wurggreep en het beknibbelen te beginnen. Al op het einde van de jaren 90 begint Angela de bezuinigingen en de daaraan gepaard gaande versobering in de tegemoetkomingen voor mensen in een zwakke positie te voelen. Ze leeft dan met haar gezin, haar tweede man en vier kinderen in een plaats in het zuiden van Nederland. Daarvoor heeft ze een heel avontuur meegemaakt met haar eerste man met wie ze drie kinderen heeft gekregen. Dat huwelijk is heel bizar en nog afschuwelijker geëindigd. Als Angela en haar drie kinderen bijkomen en het leven weer oppikken in een plaats in de agglomeratie van een grote stad in het westen van Nederland, ontmoet ze haar nieuwe man. Aanvankelijk ziet de toekomst er veelbelovend uit; ze verhuizen samen naar het zuiden. Daar krijgen ze allebei een baan bij hetzelfde bedrijf. Het is in het begin van de jaren 90. Ze stappen in een nieuw leven en laten een beroerde tijd achter zich. *'We laten die troep en we gaan een nieuwe start maken. Hij werken, ik werken. Leuk, in het begin ...'* Ze huren een eengezinswoning in de particuliere sector. Ze sluiten een forse lening af o.a. om een auto te kopen. Maar al vlug keert het tij. Ze maken van alles mee.

Hun inkomen is te hoog om in aanmerking te komen voor een vergoeding voor de vereiste computers voor de schoolgaande kinderen.

Het bedrijf waar ze werken gaat failliet. Eén van hen wordt ontslagen en de ander krijgt een uitkering. Dan blijkt dat Angela zich verkeken heeft op haar man. Hij is niet zo'n harde werker en hij kan de situatie niet aan. *'Van 10 naar 0 gezakt.'* noemt ze het. Haar man werkt niet meer en gaat zich onacceptabel gedragen. Zij werkt nog steeds, maar ze is heel ongerust om haar kinderen met een man die ze niet meer kan vertrouwen achter te laten. Zorgt hij wel goed voor ze? Behandelt hij hen niet agressief. *'De kinderen werden angstig. Daardoor werd ik ook besmet als het ware. Ik kreeg niet meer de ruimte om me daarnut op te trekken.'* Dan is de man bij hen weggegaan. Ze hebben samen een vierde kind gekregen een jongen die doof is. *'Nu heb ik vier kinderen, hier (Ze wijst op een punt op de slang) had ik er drie.'* ... *'een kleintje, die behoorlijk zorg nodig had. Hij is doof geboren.'* *'Hij (haar man) kon er niet mee omgaan. Die man had ook weer zijn boek.'*

De haar toegewezen coach van de school voor doven en slechthorenden biedt haar goede opvang *'maar door de bezuinigingen werd dat al steeds minder'*. We zitten nu rond 2000.

Haar kinderen worden gediscrimineerd op school. Ze moet meerdere keren voor hen tussenbeide komen. Haar kinderen nemen haar naam aan in ruil voor de naam van hun vader. *'Weer een bonk waar je tegenaan loopt. Pats! Nou ja, doe maar ...'*

Even staat ze stil en blikt ze terug. Ik heb *'... blauwe plekken opgelopen: letterlijk figuurlijk, lichamelijk en geestelijk'*. Angela voelt zich buitengesloten uit de samenleving: *'Als het goed gaat, prima! Maar als het niet goed gaat gaan de deuren dicht.'*

Het lukt Angela maar niet om grip te krijgen op de onstuitbare golf van veranderingen in subsidies en tegemoetkomingen van overheidswege. De veranderingen zijn overwegend een gevolg van steeds verdergaande bezuinigingen. ... en iedere keer wordt haar positie weer zwakker. Iedere keer weer extra kosten en ze kan de touwtjes eigenlijk al niet meer aan elkaar geknoopt krijgen. Ze noemt een reeks nare ervaringen ten gevolge van de bezuinigingen:

- Ze is nog verontwaardigd dat ze niet meer met haar dove zoontje in de taxi mee mocht rijden naar zijn school om even bij hem in de klas te zitten en te zien of de taxirit veilig verloopt. Ze kan niet anders dan dagelijks haar kind toevertrouwen aan chauffeurs die ze niet allemaal vertrouwt. Ze voelt zich machteloos. *'Moest je weer als kleine mens gaan klagen bij zo'n grote maatschappij (taxibedrijf): wat is jullie probleem - niet mijn probleem - jullie moeten jullie chauffeurs selecteren.'* *'maar het is wel mijn kind dat mee moet rijden met jullie maatschappij. Ik ben afhankelijk. Ik heb niks te kiezen. Ik mag niet kiezen. Het wordt voor mij gedaan. En daar moet ik maar op vertrouwen! ...'* *'mijn vertrouwen is al 100.000 keer geknakt.'*
- Nu heeft ze een hoge belastingschuld. De belastingdienst heeft haar twee jaar huur- en zorgtoeslag toegezegd op basis van haar verwachte inkomen. Achteraf blijkt haar inkomen hoger en nu moet ze alles, €7000, terugbetalen. Ze vindt dat de belastingdienst het ook niet goed bekeken heeft. En omdat de dienst achter loopt is het terug te betalen bedrag voor haar zo hoog opgelopen.

- Haar jongste zoon die ondertussen al volwassen is verblijft vanwege zijn handicaps, hij is niet alleen doof, maar heeft ook een spierziekte die hem ernstig belemmert en waardoor hij waarschijnlijk niet lang meer te leven heeft, in een gezinsvervangend tehuis. Daar is hij bekend en hij heeft het er naar zijn zin. Door al de bezuinigingen op het personeel kan de instelling niet meer altijd zorgen voor haar pupillen: de bewoners moeten één weekend in de maand door ouders of anderen worden opgevangen. Als dat niet (meer) mogelijk is, wordt Angela's zoon overgeplaatst naar een afdeling voor zware gehandicapten: dat zal zijn vrijheid beperken en hij zal zich opnieuw moeten aanpassen en wennen. Dus haalt Angela haar zoon een weekend per maand in huis. Haar huis is niet aangepast voor zijn handicap. Ze krijgt geen enkele vergoeding. Maar het lukt haar. Haar zoon merkt wel eens op dat het wel wat saai is bij haar in het appartement.
- Angela heeft een nieuwe bril moeten aanschaffen. Bij de aanschaf is ze ervan uitgegaan dat de kosten gewoon vergoed worden. Maar de vergoeding is vervallen. Nu zit ze met een te dure bril. Ze heeft geen voorzieningen getroffen voor een nieuwe bril. *Ik ga ervan uit zoals het nu is. Ik kan niet anders. Ik leef nu en ik heb nu met deze situatie te dealen. Maar ik moet wel vooruitkijken wat gebeurt er over 2 jaar. Is dat handig voor mij als leek. Nee. Gaat het vooruit? Nee. Gaat het achteruit? Zeker weten!*

Ze ergert zich enorm dat ze iedere keer weer voor voldongen feiten wordt geplaatst: *'Dat is het funeste van de maatschappij: wij weten het altijd te laat. Wij krijgen het te horen als het al doorgevoerd wordt.'* *'Je weet niet wat het inhoudt. Dat is bij elke bezuiniging.'* *'Ze weten niet wat de consequenties zijn; ze denken het te weten, maar dat is niet. Ze weten het pas drie jaar later.'* Oh zo graag heeft Angela een heldere vooruitziende blik. Na al die ervaringen is haar motto geworden: *'Als je vooruit kunt rekenen wat dit inhoudt voor jouw persoonlijke situatie, kun je een hoop leed voorkomen! ...'*

Door de bezuinigingen kan ze steeds moeilijker haar weg vinden. Het brokkelt steeds verder af. Ze heeft behoefte aan begeleiding, *'een levenscoach'*. *'Als ik hier iemand had gehad die met mij kon rekenen hoe de situatie misschien voor mij eruit zou zien ... wat hier gebeurt (ze wijst terug op de slang), gebeurt hier ook weer'*. Ze heeft wel hulp gezocht bij haar financiële problemen. Maar dat werkt niet: er zijn lange wachttijden en ze wordt niet geholpen. En de adviseurs presenteren wel hun rekening. Alleen nog extra zorgen hoe dat gat weer op te vullen. Omdat ze moeilijk vooruit kan kijken, komt ze steeds weer in dezelfde moeilijke situatie terecht. Ze kan het financiële sommetje niet maken. Dat is haar lijn. *'Dit is wat uit het hele verhaal naar voren komt.'* *'(Ze tikt weer op verschillende punten op de slang,) Dat is voor mij de lijn die ik constant (ervaar): hier heb ik dat niet geweten en hier ook niet. En ik kom er nu pas achter, ook in samenwerking, dat dit voor mij wel eens had kunnen werken als ik dingen, als de Rekenkamer en weet ik allemaal wat, ... had kunnen voorspellen.'* Deze laatste zinnen worden door Angela gescandeerd.

De eerste reden waarom Angela zelf wil kunnen kiezen is de hierboven beschreven wurggreep ten gevolge van haar zwakke financiële positie. De tweede reden ligt verder terug in de tijd van haar jeugd en toen ze een jonge vrouw was.

Angela is een van twaalf kinderen. Ze wordt geboren in een stad in het westen van Nederland en groeit daar op met haar oma, vader en moeder en broers en zussen. In de loop van haar verhaal trekt Angela een paar dikke lijnen dwars over de slang. Ze moet trouwen op haar 18^e in 1976. Haar moeder heeft haar voor een onmogelijke keuze gesteld: of het kind ter adoptie afstaan, of het huis uit en trouwen. Dat is een hele schok voor haar. Dat is de eerste keer dat ze alleen met zichzelf en haar koffertje staat. Ze trouwt met een Pakistani. Ze wonen in verschillende plaatsen in Nederland waar haar man werk kon vinden. Haar man heeft daar werk. Ze krijgen 3 kinderen. Ze gaan samen naar Pakistan voor de begrafenis van haar schoonvader. Dat is begin jaren tachtig. Angela heeft het daar erg naar haar zin: ze wordt daar opgenomen in de vrouwengemeenschap en ze helpt m.n. bij de voorlichting over kinderen en de medische zorg voor vrouwen. Ze gaat weer helemaal op in dat bekende leven. Ze leert *'in no time'* de taal moeiteloos en ze past zich gemakkelijk aan aan de vreemde cultuur. Ze wil aan alles meedoen en ze weet: dat is de manier om geaccepteerd te worden en om mee te tellen. *'Als er ergens herrie is moet je maar herrie mee gaan maken. Ga mee*

met de flow! ‘... in de skin van de ander gaan zitten niet alleen praktisch, maar ook gevoelsmatig: hoe ze denken en ervaren’.

Ze voelt zich weer in haar kinderjaren in de veilige en gezellige familiekring met haar ouders en haar broers en zussen. Daar voelde ze zich gelukkig. Dit noemt ze haar rode draad: die omschrijft ze met het familiegevoel, met direct erachteraan, ook onwetendheid. Elders noemt ze het ‘geen eigen regie hebben’. In het gezin waarin Angela is opgegroeid nemen de ouders de beslissingen over de kinderen; vader beheert het geld. Als Angela nog thuis woont en al werkt moet ze haar loon afgeven en krijgt ze zakgeld. Zo omschrijft ze de herkenning van de thuissituatie in Pakistan. ‘Dat is die rode lijn bij mij. Dan zit je in het buitenland. En daar was ik redelijk gelukkig. En waarom? Het euvel zette zich weer voort. Ik kom uit een heel groot gezin; hier (ze wijst de periode na haar huwelijk aan op de slang) waren we met zijn drieën... en hier (ze wijst een stukje verder op de slang) kreeg ik ineens weer familieleden om me heen. Hé, dat is leuk! Ik heb ineens weer vijf zussen om me heen! ... je komt in de vrouwen community, je leeft in groepsverband, je beslist als groep, geen ene vrouw moet daar een beslissing nemen ... en al die mannen zaten in het buitenland ...’

Zo leeft ze met haar 3 kinderen 3 jaar op het platteland in de buurt van Islamabad in Pakistan. Haar man is teruggekeerd naar Nederland om geld te verdienen zoals alle mannen in het dorp in een vreemd land de kost voor hun gezin te verdienen. Ze mist haar man eigenlijk niet. Hij was de man die ‘het vlees sneed’ en ze zag hem ook als hij zijn behoeftes had. ‘Ob wat een erg leven! Maar aan het ‘goede’ leven in Pakistan komt een eind. Angela krijgt een probleem: de financiën. Haar man maakte geen geld meer over. Ze schrijft een aantal brieven om navraag te doen naar haar man. Uiteindelijk krijgt ze te horen dat haar man in de gevangenis is beland.

‘Daar zat ik in een ver land met drie kinderen en geen geld. Wat moet ik nou doen? Mijn familie zei: “Ja, eigen schuld, dikke bult!” Die hebben een beetje de handjes van mij weggehaald.’ Dan gaan de radertjes in mijn hoofd weer draaien. Oké, ik zit hier. Wat moet ik doen? Dan komt mijn optimisme weer naar boven: kijken wat ik alleen kan doen, want ik moet het doen.’

Ze gaat alleen terug naar Nederland en laat haar kinderen bij de familie van haar man achter; ze moet geld verdienen, want zonder geld kunnen zij en haar kinderen in Pakistan niet bestaan. Terug op Schiphol staat ze weer alleen met haar koffertje. Ze mag bij haar ouders wonen en werkt verder alleen maar om haar kinderen weer op te kunnen halen. Na een jaar heeft ze genoeg en gaat terug naar Pakistan. Ze krijgt echter maar 2 kinderen mee, haar oudste dochter wordt door de familie gegijzeld omdat ze het geld dat Angela opstuurt voor de zorg voor haar kinderen niet willen missen. Pas een half jaar later weet ze ook haar oudste dochter met een list vrij te krijgen uit de handen van haar schoonfamilie en kan ze haar mee naar Nederland nemen. Eveneens met een list weet ze de handtekening van haar man te krijgen voor de scheiding. Daar staan ze dan, moeder en drie kinderen. Waar moeten ze naartoe?

Veelbetekenend krast ze meerdere keren over de lijn dwars over de slang om dit keerpunt te onderstrepen en ze zet ook nog eens een paar strepen over de streep die markeert dat ze haar thuis moest verlaten omdat ze zwanger was. Opnieuw heeft ze helemaal niets meer. Het huis waarin ze woonden voordat ze naar Pakistan vertrokken, heeft ze bij terugkomst meteen opgezegd. Ze moest alleen geld verdienen om haar kinderen op te halen. Ze heeft alleen maar gewerkt. Ze is bij haar ouders gaan wonen. Nu staat ze met lege handen na één jaar met twee en na anderhalf jaar met drie kinderen: weer alleen met zichzelf en haar koffertje.

Ze logeren even bij een vriendin in een plaats in de agglomeratie van een grote stad in het westen van Nederland. Gelukkig komt ze in contact een organisatie die vrouwen van wie de man in de gevangenis zit, helpt. Via hen krijgt ze een woning met inboedel in een plaats grenzend aan de woonplaats van haar vriendin. ‘... zodat ik een bed kreeg.’ De nieuwe woonplaats was wel een criminele omgeving. Ze is er twee keer overvallen. ‘Het was een rampentijd daar zo!’ ‘Maar de kinderen gingen weer naar school. Ik was blij. De scheiding is er daar doorgekomen. En dat ging wel goed.’

Angela moet aankloppen bij de sociale dienst. Ze willen haar laten werken. Zelf zegt ze daarover: ‘Maar jij kan werken!’ ‘Zeker kan ik werken, maar ik heb 3 getraumatiseerde kinderen’ Ze hebben geen begrip! Ze volgen de wet. Ik begrijp het wel, maar de menselijkheid is in mijn geval ver te zoeken.’ Ze heeft uiteindelijk wel een uitkering gekregen. De bijstandsuitkering was wel ruim. Ze kon haar kinderen aan sport laten doen. Achteraf merkt

ze op: *'Ik vond het leven in de uitkering leuker – het klinkt heel raar – als wat ik nu doe. Waarom? Het was makkelijker.'* Ze kon niet gaan werken. Ze wilde bij haar kinderen zijn. Die hadden ondertussen zoveel meegemaakt. En de sociale dienst was daar wel coulant in.

Ze kan niet zeggen dat ze er echt is bijgekomen in haar nieuwe woonplaats terug in Nederland. Haar typeringen voor die tijd *'schmerzzone, geen besef, moe'*. Ze is moegestreden en moedeloos. Haar uitkering is niet voldoende voor alle uitgaven en kosten die ze heeft. Het is het begin van *'ontkennen'*. Ze kan/wil haar financiële situatie niet meer zien. Ze kan gewoon niet rond komen. Ze laat het opstapelen; ze maakt de elektriciteitsrekeningen nog niet meer open. Ze noemt het ook *'rommel, 'het is onoplosbaar'*. Gelukkig betaalt haar broer de opgelopen elektriciteitsrekening. In deze situatie begint ze een nieuwe relatie *'vanuit haar zwakte is ze vatbaar'*. Ze heeft *'een wazige blik'*. Maar het tij lijkt zich te keren. Ze verhuizen samen naar het zuiden van Nederland.

3.2 Marco's levensverhaal

Marco neemt zijn potlood om de slang in te vullen. Hij geeft het begin en het einde aan: 0 en nu. Tot zijn 7^e jaar trekt hij nog een paar lichte strepen en maakt hij, eveneens licht geschreven, wat aantekeningen bij de streepjes, maar hij heeft zoveel te vertellen dat we de slang al vlug helemaal uit het oog verliezen. Hij spreekt uitvoerig en goed doordacht. Verduidelijkingsvragen hoeven weinig gesteld.

Marco is in een stad in Zuid-Amerika geboren. Hij is nu 29 jaar. Hij woont met zijn moeder en zijn oudere broer bij zijn oma, zijn tante en zijn oom en zijn overgrootmoeder. Zijn oma is zijn tweede moeder. Oma en overgrootmoeder baten een restaurant uit. Zijn vader woont niet bij hen en hij kan hem zich nauwelijks herinneren. Zijn moeder krijgt al jong kinderen, waarschijnlijk op haar 17^e of 18^e. Ze hebben geen gebrek; oma is alom bekend haar stad.

Zijn moeder gaat voor een jaar naar Curaçao, daar ontmoet ze haar nieuwe man, een Nederlandse marinier. Na de verzekering dat hij ook van haar kinderen zal houden beginnen ze een relatie. Als Marco 7 is gaan ze in een stad in het oosten van Nederland wonen bij zijn nieuwe grootouders. De overgang naar Nederland is voor Marco niet zo schokkend. *'Het was allemaal nieuw voor mij en ik was eigenlijk met dat beleemaal niet bezig.'* *'Je gaat gewoon verder.'* *'Ik zat gewoon hier weer te leven. Ik had het al druk genoeg, weet je. Je gaat nieuwe dingen ontdekken. Het weer is anders. Je moet een nieuwe taal leren.'* Ze zijn hartelijk in de familie opgenomen door de ouders van zijn nieuwe vader.

Zijn vader hanteert een andere opvoedingsmethode: in zijn geboorteplaats waren klappen heel gewoon, zijn vader stuurt hem als hij ondeugend is geweest naar zijn kleine kamertje waar geen enkele afleiding is. Marco's voorkeur lag bij de eerdere methode: alleen op zijn kamertje was voor hem pas echt straf. Na een jaar bij zijn grootouders verhuizen ze naar een huurwoning. Daar krijgt Marco een zusje.

Marco gaat in zijn woonplaats naar school. Hij volgt na de lagere school het vmbo-t en daarna het mbo. Na de middelbare school studeert Marco hbo International Business Management Studies (IBMS) eerst een jaar in stad in de buurt van zijn woonplaats en daarna vier jaar in grote stad in het westen van Nederland. Hij wordt *bachelor of administration*. Hij heeft zijn hbo opleiding in het Engels gedaan.

Tot zijn 7^e jaar kan Marco zich weinig herinneren. Op zijn vijfde brak hij zijn heup. In zijn herinnering was hij een jaar ingegipst en moest hij op bed doorbrengen afgezonderd van zijn broer en zijn vriendjes. Hij was niet alleen gelaten, maar hij voelt zich erg op zichzelf. Hij leeft veel in zijn fantasiewereld. Het gevolg van die tijd kan zijn introverte houding zijn. Hij is gewend om na te denken en stil te staan bij wat er gebeurt.

Ook in de tienertijd gaat Marco niet geheel op in het gebeuren, maar hij behoudt een overwegende houding en hij kan afstand nemen. Hij is zich gewaar van het verschil tussen wat hoort en hoe je leert dat mensen met elkaar om (moeten) gaan en de praktijk, hoe de mensen zich echt gedragen. Hij beseft dat zijn stiefvader in tegenstelling tot zijn biologische vader, zijn echte vader is. Zijn moeder is gelovig. Ze staat voor iedereen klaar. Maar hij merkt dat zij wordt uitgebuit door andere gelovigen en hij ziet dat bijna iedereen schijnheilig is. Hoe kun je dat geloven? Dat is voor hem een aha-erlebnis. Hij wordt atheïst tot zijn 24ste. Dat was een bron van conflict met zijn moeder. Maar gaandeweg doorziet hij door de manier waarop hij zich ergert aan zijn moeder als ze hem Gods zegen toewenst, dat atheïsme zijn geloof is geworden. Het is al net zo onlogisch als het verhaal van de christenen. Dat stemt hem veel milder en het maakt het contact met zijn moeder weer gezellig en ontspannen. Dit inzicht stemt Marco mild en hij gaat meer overwogen en genuanceerd denken. Deze uitstap naar het atheïsme maakt hem ervan bewust dat je je opvattingen en overtuigingen aan je gedrag kunt toetsen en nuanceren. Je gedrag heeft ook een spiegelfunctie en is de toets of het beantwoordt aan wat jou echt beweegt.

Marco kan zich niet herinneren ooit een idool te hebben gehad. Hij had eerder antihelden. Mensen op wie hij zeker niet wilde lijken; bijvoorbeeld leraren die knappe leerlingen die hun interesse in het vak tonen, ontmoedigen omdat ze zich bedreigd voelen.

Marco is 24 jaar als hij afstudeert als *bachelor of administration*. Hij is een tijdje werkloos. Dan wordt hij benaderd door een klein ICT-bedrijf dat zich bezig houdt met testen van softwaresystemen en implementatie. Marco gaat voor dat bedrijf werken: hij stelt 4 dagen in de week lesroosters op voor een school.

Na 8 maanden wil hij de mastersopleiding, European Union Studies, aan de universiteit gaan volgen. Van de premaster haalt hij alle vakken maar hij komt niet toe aan het eindverslag. Zijn oma in Nederland overlijdt en hij raakt uit zijn concentratie. Hij leeft een tijdje van zijn spaargeld en dan pakt Marco de studie weer op. Maar de motivatie is er niet meer of zijn hoofd staat er niet naar. Hij heeft teveel financiële zorgen: hoe kan hij de hoog opgelopen lening voor zijn studie terugbetalen? *'Hoe ga ik dit afbetalen. In het MBO en de HBO had ik €5000 geleend. Dat was te overbruggen, €5000. Maar alleen twee jaar premaster lenen heeft me €20.000 gekost. Ik had wel een bijbaantje, maar dat hield ook op en dan moet je lenen.'* *'Dus in twee jaar tijd is het ineens van €5000 naar €25000 opgelopen. En toen dacht ik: ik moet hier een eind aan breien, want als ik nou de masters nog moet doen is dat nog weer twee jaar en dan kom ik aan het einde op €50000. en dan maar hopen dat ik werk vind waarmee ik dat kan aflossen??!* ... *Toen dacht ik dat wordt onmogelijk, ik stop ermee. Ik kon ook niet goed slapen daardoor.'*

Op zijn 27ste moet Marco bij de bijstand aankloppen. Dat is nu twee jaar geleden. De interacties met de bijstand gaan niet van een leien dakje. Het verzoek om bijstand wordt door een stommeit en slordigheden van de sociale dienst niet na één maand maar pas na drie maanden gehonoreerd. Hij moet steeds zijn rechten bevechten en hen op administratieve fouten in zijn nadeel wijzen.

In de drie maanden zonder inkomen moet hij geld lenen bij vrienden. Daar ziet hij erg tegen op. Maar het valt gelukkig mee. Zijn ouders zal hij nooit om geld vragen. Lenen is zeker niet Marco's gewoonte. Hij treft een regeling met de huisbaas. Hij zoekt op internet hoe hij e.e.a. het beste aan kan pakken. Het is *'krap leven. Je wordt creatief met je voedsel enzo.'* *'het was een armoedig leven en je merkt dat je in een isolement komt: want je kan niet zomaar even naar je vrienden gaan of je kan niet met je vrienden eventjes wat gaan drinken.'* Hij is afhankelijk van anderen. *'Het enige wat je hebt is hierzo.* (Hij duidt op zijn woning.) *'* Maar daar kan Marco wel mee omgaan. *'En ik ging ook vaker naar de bieb. Omdat je dan ook weer bij andere mensen zit. En je wil ook niet de hele tijd hier zitten omdat als deze plek een negatieve sfeer krijgt, dan ga je dat er automatisch mee associëren (met de ontbering en het alleen staan); dus ik wou dat ook niet een soort van vervuilen ermee.'* *'anders blijf je doorzeveren in je eigen (kringetje) ...'*

In de bijstand krijgt Marco aanvankelijk €700 per maand. Waarschijnlijk is het zo laag omdat de sociale dienst ervan uitgaat dat hij met zijn huisgenoten een gezamenlijk huishouden heeft. Maar, jawel, na invoering van de Participatiewet wordt zijn uitkering verhoogd tot €900.

Al de problemen en zorgen waardoor Marco in de bijstand is beland en het lage imago als je in de bijstand zit, hakken er behoorlijk in bij hem. Een jaar lang heeft hij gezondheidsklachten: bloedarmoede, stress vanwege de financiële druk, zwakke spijsvertering met veel last van maagzuur. Het afgelopen jaar gaat het wel weer beter. Bij de sociale dienst hebben ze helemaal geen oog voor de persoonlijke impact van de bijstand. Integendeel, ze verergeren het stigma nog. *‘In de bijstand wordt geen rekening gehouden met je gezondheid. Ze gaan ervan uit dat je wel helemaal in orde bent.’* Ze zijn er helemaal niet geïnteresseerd in medische gegevens.

Marco volgt de bejegening vanwege de sociale dienst met zijn kritische instelling. Als *bachelor administration* heeft hij ook een professionele kijk op de organisatie. Bij heel wat onderdelen twijfelt hij aan de legitimiteit en/of aan de efficiëntie van eisen en opdrachten. Er gaat ook dreiging en intimidatie uit van het systeem. Ambtenaren zijn dikwijls ambivalent. Ze geloven zelf niet in de maatregelen die ze de klanten moeten opleggen en ze staan onder druk om de targets te halen. Er heerst willekeur: veel maatregelen worden niet wettelijk onderbouwd. Dat werkt allemaal stigmatiserend voor de mensen in de bijstand. Het is allemaal eenrichtingsverkeer: er wordt niet ingegaan en ingespeeld op de problemen van de mensen. Je wordt in een afhankelijke positie gestopt: je moet dankbaar zijn dat je bijstand krijgt. Maar bijstand is een recht! De bijstand krijg je in deze stad niet voor niets!

Ongewild of onbedoeld door de instelling heeft zij wel een belangrijk positief aspect: door groepsbijeenkomsten te organiseren kunnen lotgenoten elkaar ontmoeten, steunen en samen plannen bedenken en uitwerken.

Bij de sociale dienst kun je drie opeenvolgende fasen doorlopen: Werk loont, werk en inkomen en de laatste fase; daar zit Marco nu in; hij weet niet wat de naam van de fase is. Voor iedere fase moet je een contract ondertekenen. In die contracten worden hoge eisen gesteld waarvan niet duidelijk is of ze enige rechtsgeldigheid hebben. Er wordt niet naar verwezen in het contract en ook de klantmanager kan die verwijzingen niet geven. *‘Je moet een contract tekenen met de volgende afspraken: ik ga elke week 5 sollicitaties doen in het algemeen; ik ben 24 u 7 dagen per week beschikbaar als ze me bellen – dat moet je ondertekenen – en nog allemaal van zulke maatregelen, maar ik heb nooit gezien dat ze verwijzen naar een bepaald statuut in de wet die zegt dat dit rechtsgeldig is.’* *‘Dus ik word niet goed geïnformeerd, maar ik moet het wel tekenen anders krijg ik geen bijstand. Daarom is het een wurgcontract: je hebt niet de keuze het niet te ondertekenen. En als je het aan gaat vechten dan krijg je problemen met de klantmanager en omdat de klantmanager bepaalt of je gestraft wordt of niet, kan je beter die klantmanager niet tegen je innemen. Hij kan je straffen door je uitkering te verlagen of te stoppen.’*

‘... en ook de brieven die je krijgt: ‘Afspraak is afspraak!’ Er wordt zo bedreigend naar je toe geschreven.’ *‘Er wordt geen handtekening gezet op die brieven of een computerhandtekening van de concerndirecteur. Dus ik weet niet wie die brief maakt of wie daar verantwoordelijk voor is. Dus ik vraag me wel af: weet de leidinggevende wat voor brieven daar worden verstuurd? Wie is eigenlijk daar de echte baas? Is dat de leidinggevende of zijn dat gewoon die mensen op die afdelingen die daar uitmaken wat er gebeurt?’* ... en de computerhandtekening *‘Mag dat wel? Weet hij dat zijn handtekening wordt gebruikt voor zo’n brief. Heeft hij überhaupt ooit deze brief gelezen en goedgekeurd? Want als hij dat niet heeft gedaan, gaat het dan wel volgens de rechtsprocedures?’* Deze vragen kan Marco niet stellen aan de ambtenaren omdat hij bang is voor de repercussies.

Marco begrijpt de ambtenaren die daar op de werkvloer zitten wel. Hij noemt ze *‘de straatambtenaren’*. *‘Zij moeten ook steeds meer doen met minder geld; zij zijn ook gekort op personeel. Dus dan is het niet raar dat de druk wordt opgevoerd en dat er fouten worden gemaakt en dat de fouten worden afgedekt.’* *‘En zij zijn ook bang. Zij zien iedere dag mensen die in de bijstand zitten. Zij willen ook niet in de bijstand. Zij denken als wij toegeven dat er fouten zijn gemaakt dan kan iemand gemakkelijker worden ontslagen.’* *‘De meeste ambtenaren bedoelen het wel goed. Maar 1) of ze hebben de vaardigheden niet of 2) de middelen zijn zo gekort dat ze moeten roeien met de riemen die ze hebben. En het heeft*

praktisch gezien voor mij ook geen nut om er met negatieve gevoelens naartoe te stappen, dan kom je al op voorhand in een conflictsituatie.'

Het effect van de opdrachten en bijeenkomsten is heel onduidelijk. Maar ... *'Ik vind het op zich wel fijn want je kon met andere mensen in dezelfde situatie praten. Dat was er fijn aan, maar het zou leuker zijn geweest als ze het daaromheen hadden gestructureerd. Niet de schijn van we gaan je helpen.'* Nu is het gewoon je uit de bijstand proberen te trappen. En dat werkt averechts.'

Hoe zou de service van de sociale dienst aangepast kunnen worden? *'Voor mij zou het fijner zijn als ze gewoon in het begin zeggen: ten eerste is het opvang zodat mensen met andere mensen over hun eigen situatie konden praten want dat is nou eenmaal fijner. Want misschien zit je in een situatie waar mensen om je heen niet accepteren dat je in de bijstand zit. ... dat tast je zelfvertrouwen aan dat je gezien wordt als nietsnut.'* Het is een verschrikkelijke persoonlijke ingreep als je in de bijstand terecht komt en daar is helemaal geen aandacht voor. *'Je moet er wel als popie jopie daar komen en gezellig zijn en blabla. Waar heel veel mensen als ze dat horen hebben ze al van wbbèè (geluid van braken).'* De schijn die opgehouden moet worden wordt heel onecht: *'Het zijn alleen maar woorden. Het is heel verstikkend.'*

De programma's van de sociale dienst hebben een averechtse werking. Mensen in de bijstand worden middels de contracten volgens Marco voornamelijk zinloze activiteiten opgelegd. Door de mensen op te leggen open te solliciteren en te solliciteren op personeelsadvertenties denkt de dienst het vlugst van hen af te komen.

Maar zo solliciteren is voor Marco uitzichtloos. De personeelsadvertenties hebben een beroerde kwaliteit: ze zijn heel onduidelijk over wie en wat ze zoeken en ze staan los van de realiteit. *'Je krijgt nog niet eens een uitnodiging en als je al wordt uitgenodigd word je afgewezen. Bij sollicitaties wordt er gediscrimineerd op Arabische herkomst, leeftijd, vrouw, vrouw met kinderen ...'* Marco heeft ook wel twee brieven op een advertentie gestuurd: één met zijn echte Spaanse naam en één met zijn aan het Nederlands aangepaste naam. Hij heeft het effect nog niet kunnen vaststellen.

'Als je solliciteert, je weet niet waar je aan toe bent. Misschien is dat wel voor mij het grootste probleem van alles. Je weet niet waar iemand op beoordeeld wordt. Ik ga ervan uit dat ze (werkgevers) zelf niet weten waar ze op beoordelen, dat ze zelf geen structuur hebben want als je kijkt naar de advertenties: het zijn allemaal copy paste verhalen: dezelfde eisen worden gewoon gekopieerd, geplakt. En soms worden eisen gesteld voor bepaalde taken! Loyaliteit: dat vind ik nogal wat! Ik ken jou nog helemaal niet en je verwacht wel dat ik flexibel ben en dat ik voor een miezerig loontje bij je kom werken en een beetje als slaaf wordt behandeld en dan moet ik loyaal zijn?! ...'

Je moet ervaring hebben, je mag niet te oud zijn: je moet perfect zijn, De vragen van Marco. *'Is dat wat ze echt nodig hebben? Gaan ze dat echt vinden? En dat werkt heel moeilijk voor mij, want ja, aan die eisen kan ik toch niet voldoen. Maar goed ik probeer het wel.'* *'... en aan de andere kant weer ongevoelig. Want ja, ik schrijf gewoon een brief maar letten ze er wel op? Het is zo'n vage vacature dat ik niet eens weet hoe ik daar op moet reageren.'* Marco wordt vanuit de sociale dienst niet geholpen bij deze verplichte sollicitatie-opdrachten.

Neem de 2^e fase bij de sociale dienst 'Werk en inkomen'. *'Je ondertekent wel weer een contract.'* Het is een individuele benadering, de groepen uit de 1^e fase worden ontbonden. Het is moeilijk om toch contact te blijven houden en opgezette plannen te continueren. In de 2^e fase krijg je een klantmanager. Maar zij kan Marco niet ondersteunen. *'Dat is niet echt nuttig. Die persoon kan mij niet echt helpen qua maatwerk omdat zij daar de vaardigheden niet voor heeft. Zij zit daar voornamelijk voor mensen die lager opgeleid zijn. Zij heeft nergens contacten met bedrijven met werk waar ik voor ben opgeleid en waar ik wil werken.'* Zij biedt hem alleen werk aan dat helemaal niet bij Marco past. En het werk is heel onzeker. *'Ik kom van een slechte situatie vandaan nu. Waarom zou ik het risico lopen om mezelf weer in een slechte situatie te brengen, want wat je vaak ziet is iemand gaat een 0-uren of een 6 maanden contract aan en dan wordt je na de 6 maanden er weer uit geflikkerd. Dan moet je weer de bijstand in en dan heb je weer een maand die je zonder bijstand moet overbruggen.'* *'Als ze een regel zouden bedenken dat je na zo'n contract weer meteen terugvalt in de bijstand, is het veel aantrekkelijker om zo'n baan te accepteren.'* Marco betreurt dat er geen omscholingstrajecten (meer) zijn of leerervaringsplekken; bijvoorbeeld het opknappen van huizen en wijken.

Hoe verhoudt zich de aanpak van de sociale dienst met de verplichting o.b.v. de participatiewet dat ze maatwerk moeten leveren aan de cliënten? *‘Ze moeten maatwerk leveren, maar de ambtenaren, zodra ik vraag wat is maatwerk: hebben jullie een lijstje van maatwerk? welke middelen kunnen jullie inzetten voor maatwerk? Zodra ik concrete vragen ga stellen, dan zie je ze knijpen, en daar kunnen ze geen antwoord op geven. Het liefst hopen ze dat niemand erom vraagt. En als iemand erom vraagt dan kronkelen ze als een slang om er omheen te komen.’*

De door de sociale dienst opgelegde opdrachten staan vaak op gespannen voet met Marco’s eigen plannen om aan werk te komen. Hij ervaart de opdrachten eerder als tegenwerking dan dat hij er voordeel van zou hebben. Het is een ‘drainage’. Ze tappen voortdurend van zijn energie die Marco zo graag in zijn eigen aanpak wil investeren. Maar hij blijft wel open solliciteren en op advertenties schrijven want je kunt nooit weten.

Hoe ziet zijn eigen plan van aanpak eruit. Hij probeert door te netwerken en zijn kennis en de geleerde vaardigheden op peil te houden een leerervaringsplek als onderzoeksassistent of assistent van een docent of opdrachten, te krijgen en zo aan een baan te komen.

Hij is druk bezig bij een vrijwilligersorganisatie. Zo probeert hij zijn netwerk uit te breiden. Hij onderhoudt ook veel contact met zijn oudere broer. Hij heeft dezelfde opleiding gevolgd en zit nu in hetzelfde schuitje. Samen met zijn broer doet Marco onderzoek naar het werkloosheidsbeleid in twee steden om de eigen positie in de maatschappij beter te begrijpen en ook om de geleerde vaardigheden op peil houden. De broer van Marco is net afgestudeerd. Hij heeft nog contact met docenten op zijn school. Via hem is Marco gevraagd om zijn CV en een brief met het werk dat hij zou willen doen zodat zij hem werkervaringsopdrachten kunnen toedelen. Deze ontwikkelingen stemmen Marco optimistisch, maar hij is ook heel nuchter. Hij laat zich niet door zijn emoties en stemmingen op sleeptouw nemen. *‘Ik wil werk op een bepaald terrein bemachtigen; ik heb een plan, daar werk ik nu naartoe en ik kijk wat er uitkomt. Zo sta ik erin. Ik ben daar noch hoopvol noch wanhopig in. Ik zie wel wat er gebeurt.’*

4. Analyse van ervaringen in de praktijk

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk plaatst de kennis die is verkregen in de focusgroepbijeenkomsten en de diepte-interviews (hoofdstuk 3) in de context van de literatuurstudie van hoofdstuk 1. Nederland voerde omvangrijke bezuinigingen door waarbij het systeem van sociale zekerheid werd hervormd. In de praktijk zijn steeds meer burgers in armoedesituaties beland. In Rotterdam, de stad waar ons onderzoek plaatvond, is de armoede het grootst (2012; zie paragraaf 1.4.2).

Hoe de praktijk wordt ervaren door betrokkenen, hebben de tien participanten aan het RE-InVEST onderzoek in Nederland met ons willen delen. Dit hoofdstuk is gewijd aan hun ervaringen en interpretaties van die ervaringen die ook in de twee levensverhalen van het vorige hoofdstuk zijn gedocumenteerd. Om deze observaties te kunnen formuleren, beginnen we met het voorstellen van de participanten in paragraaf 4.2. In paragraaf 4.3 staan de effecten van de crisis centraal. Paragraaf 4.4 bericht over de discussie over de basisrechten van de participanten en hun daaraan gekoppelde mogelijkheden om het niveau ervan te beïnvloeden. Paragraaf 4.5 gaat tot slot in op de door de participanten geconstateerde effecten op de samenleving, vooral benaderd vanuit de sociale conversiefactoren.

4.2 Participanten voorgesteld

De groep participanten geeft een spreiding te zien in geslacht, leeftijd, werk(verleden) en inkomenssituatie. Daardoor geven de participanten voor WP3 van RE-InVEST inzicht in een grote hoeveelheid aan verschillende ervaringen. Zoals in paragraaf 2.2 te vinden, waren zes vrouwen en vier mannen bereid om hun ervaringen te delen tijdens deze studie. Leeftijden en huishoudensamenstelling variëren (zie paragraaf 2.2). Alle participanten hebben (ooit) betaald werk verricht. Er is een diversiteit aan beroepen terug te vinden: als zelfstandige, in een callcenter, bij de vakbond, in de re-integratie, in de zorg, in de hulpverlening en in de ICT.

De inkomenssituatie van de participanten varieert, als volgt. Een participant is langdurig ziek (bijstand). Twee participanten hebben een baan en lopen in de Ziektewet. Een participant werkt. Een andere participant verloor ten tijde van de bijeenkomsten de baan en begon als zelfstandige. De twee 65-plussers ontvangen AOW (staatspensioen). Een van beiden ontvangt daarnaast een klein additioneel pensioen. De overige participanten ontvangen bijstand. De meeste deelnemers aan het onderzoek gaven aan dat men moeite heeft met het aan elkaar knopen van de eindjes dan wel dat men verwacht binnenkort financieel in een minder gunstige situatie terecht te komen door het wegvallen van inkomen.

De redenen voor deelname aan het onderzoek die uit de kennismakingsgesprekken al dan niet expliciet genoemd werden zijn vanuit de/een:

- persoonlijke situatie, waaronder: op sommige dagen kan er alleen brood of rijst gegeten worden

- machteloosheid die men voelt tegenover de grote kolossen, zoals overheid en werkgevers die eenzijdig beslissen wat zij te doen en te laten hebben en zo de regels en de structuren bepalen.
- onmenselijke behandeling van mensen met schulden door –de harde en respectloze opstelling van– schuldeisers
- onvermurwbaarheid van overheid en instanties
- verandering van de sociale dienst naar een instelling met een niet-sociale opstelling
- ervaring met sociaal-zwakkeren
- verbazing dat de vele sociaal-economisch zwakkeren in de stad niet zijn te mobiliseren.
- maatschappelijk actieve instelling en activiteiten

Deze lijst laat in een notendop zien dat men aanloopt tegen barrières in de poging om de eindjes aan elkaar te knopen. Tevens zijn veel van de participanten actief om verbeteringen te bereiken voor de sociaal-economisch zwakkere medeburgers die in een financieel precaire positie verkeren en wil graag participeren in het RE-InVEST onderzoek om de barrières te helpen identificeren en de situatie te verbeteren.

4.3 Capabilities: de impact van de crisis via middelen en persoonlijke conversiefactoren

Aangezien de impact van de crisis centraal staat in dit werkpakket van RE-InVEST is aan de participanten gevraagd welke impact zij toeschrijven aan de crisis wat betreft hun huidige moeilijke financiële situatie. De toelichting op crisis luidde: *‘we kunnen er niet omheen dat in Nederland iets aan de hand is. In 2008 viel er een bank om en daarna is er van alles gebeurd wat we aanduiden met crisis of recessie.’*

De participanten gaven aan dat hun perspectieven door de crisis zijn verslechterd, niet alleen als het gaat om kansen op werk, maar ook de kansen om te leren (hogere kosten). De participanten die al enkele jaren of langer een uitkering ontvangen gaven aan dat het de **bezuinigingen** zijn die doortikken en ervoor zorgen dat het inkomen gestaag daalt, maar ook dat kosten stijgen. Deze veranderingen die vooral de middelen van de participanten beïnvloeden en de persoonlijke conversiefactoren (figuur 2.1) worden in deze paragraaf toegelicht.

Nu de gemeente uitvoerder is geworden van de sociale voorzieningen, hebben de bezuinigingen geleid tot **inkomensdaling** vertelden de participanten. Zo werden in één jaar tijd de kwijtschelding van de afvalstoffenheffing, de langdurigheidstoelage, de algemeen chronisch ziekentoeslag en de bijzondere bijstand (voor ziektekosten) afgeschaft (hoofdstuk 1). Het wegvallen van de ziektekostentoeslag is gecompenseerd met een toeslag medische zorgkosten en een teruggaaf die via de inkomstenbelasting moet worden aangevraagd. Per saldo, kwam de compensatie via de WMO geringer uit dan de oorspronkelijke bedragen aan tegemoetkomingen voor de zorg die via de door de nationale overheid afgeschafte WTCG liepen (zie paragraaf 1.3). Deze ontwikkeling werd omschreven als een *‘onvoorstelbare kaalslag’* (man 60, alleenstaand), hetgeen werd beaamd door participanten die aangewezen zijn op een uitkering. Ook is er gekort op de kwijtschelding voor de waterschapsheffing en werd er aangegeven dat men zelden nog bijzondere bijstand ontvangt.

De participant die al jaren chronisch ziek is, vertelt echter: *‘Ik sta nu wel heel diep als chronisch ziek in alle dossiers vermeld. Dus ze laten mij wel redelijk met rust’* (vrouw, 59, alleenstaand). Ook de participanten met een AOW hebben wat hun inkomensontwikkeling betreft andere ervaringen dan de participanten met een uitkering. Men meldt dat de pensioenen zijn achtergebleven bij de prijsstijgingen.

Aan de **kostenkant** wordt de eigen bijdrage voor de zorgkosten door iedereen als een zware uitgave ervaren in een situatie van ziekte, zoals verwoord door een participant: *‘dan moet ik als straf buiten de €120 die ik al per maand betaal, moet ik ook nog en dat halen zo even van je rekening af €375’* (vrouw, 65+, samenwonend). De jongste deelnemer (man, 29, alleenstaand) vult aan dat er ook kosten zijn die buiten de

ziektekostenverzekering vallen: *'ik wil wel dat mijn gebit wordt nagekeken en ik wil wel meer, maar ik kan het gewoon niet betalen. Dat is een afweging tussen het eten en de tandarts. Na ja, dan weet ik het wel'*.

Daarnaast wisten de participanten een hele lijst samen te stellen van zaken die duurder zijn geworden: de boodschappen, de kinderopvang, de vaste lasten, zoals energiekosten, het studeren en het openbaar vervoer (voor de student), evenals de onderhoudskosten voor het huis.

De jaarlijkse huurverhoging werd ook genoemd door meerdere participanten (acht van de tien participanten huren). Geobserveerd werd dat de huurverhoging in de afgelopen paar jaar hoger was dan in de jaren daarvoor. Een participant heeft een afspraak gemaakt met de woningcorporatie, dat men de huur aan het einde van de maand betaalt in plaats van aan het begin van de maand. De sociale verhuurder stelde zich coulant en flexibel op zodat de participant in staat gesteld werd de onverwacht hogere energierekening te betalen. Participanten gaven aan dat men prioriteit geeft aan een dak boven het hoofd. Men betaalt de huur, en maakt 'liever' andere schulden.

Om in staat te zijn te kiezen voor bepaalde manieren van zijn en doen, zijn naast middelen ook conversiefactoren nodig (figuur 2.1). **Persoonlijke conversiefactoren** worden omschreven als vaardigheden en lichamelijke mogelijkheden (paragraaf 2.1). Een veelgehoorde uitspraak was dat men moet beginnen met de tering naar de nering zetten. Uit de focusgroepen en de narratieve biografieën blijkt verder dat de kennis van de regels als crux ervaren werd, evenals de vaardigheden (zoals durven vragen, schriftelijk afhandelen) om de weg weten te vinden in de bureaucratie van de instellingen om hulp te mobiliseren: *'Je moet de weg weten'* (man, 29, alleenstaand). Bij het indienen van klachten en bezwaren stelde een participant wel de tegenvraag: *'Bij mij is het altijd, als puntje bij paaltje komt, heeft het allemaal wel nut?'* (vrouw, 33, getrouwd en thuis wonende kinderen). Het eigen netwerk noemden de participanten ook als zeer belangrijk in het mobiliseren van hulp.

Een huurklushuis werd bijvoorbeeld als een manier aangedragen om de woonlasten te drukken. Daar staat een benodigde vaardigheid tegenover: met *'bloed, zweet en tranen'* kunnen klussen (vrouw, 33, getrouwd en thuis wonende kinderen). Ook *'rekenen, rekenen, rekenen'* werd als noodzakelijke vaardigheid genoemd (vrouw, 65+, samenwonend). Andere mogelijkheden die men noemde voor het omgaan met de verslechterde financiële situatie luiden: één maand huur achterstand aanhouden, lenen via de credit card of rood staan, betalingsregelingen treffen bij terugbetalen toeslagen, de tering naar de nering zetten door onder meer goedkoop, maar kwalitatief goede boodschappen te halen (aanbiedingen, bijzonder goedkope winkels al dan niet vanuit een charitatieve grondslag) en of uitgaven uit te stellen (bijvoorbeeld de tandarts). Ook andere tips werden uitgewisseld tijdens de focusgroepbijeenkomsten, zoals hoe men aan ondersteuning voor het aanschaffen van hulpmiddelen zou kunnen vinden en waar men het beste verzekerd kan zijn voor de zorgkosten in bepaalde omstandigheden.

Een andere stelling die breed werd gedragen door de participanten geeft aan dat je gebruik moet maken van de kennis en *'Het stelsel een beetje bespelen, ja, daar moet je wel voor in de wieg gelegd zijn.'* (vrouw, 33, getrouwd en thuis wonende kinderen). Dat blijkt niet voor iedereen weggelegd, was de ervaring van de deelnemers. Men noemde regelmatig de problemen die optraden door teveel uitgekeerde toeslagen die de belastingdienst dan terugvordert of een hoge eindejaarsafrekening van de energiemaatschappij. Dit speelt in het bijzonder als het inkomen net op de grens schommelt van wel of geen toeslag, maar ook van wel of geen hulp van de sociale dienst.

Soms is de financiële rek er al snel uit, als men bijvoorbeeld geconfronteerd met oplopende schulden en men niet in staat is om hulp te organiseren. Als men ziek of gehandicapt is, is men ook benadeeld in het uitoefenen van vaardigheden en derhalve in de vrijheden of mogelijkheden om keuzen te maken. Daar hadden de participanten uitgebreid ervaring mee; deels heeft men zelf te kampen (gehad) met ziekten of kinderen die ernstig ziek waren of gehandicapt of met ouder worden.

Per saldo hebben de participanten vele mogelijkheden aangedragen om de op basis van de (verslechterde) financiële situatie de afnemende vrijheden of mogelijkheden (*capabilities*) om keuzen te behouden om voor een bepaalde gewenste levensstandaard te kiezen (figuur 2.1). Een trend naar 'minder' kan nooit

eeuwig duren. Eens wordt ‘de bodem van het zwembad bereikt’ (man, 60, alleenstaand); eens zal de rek eruit zijn. De gewenste levensstandaard op basis van de mensenrechten en de keuzen waarvoor men de vrijheid en de mogelijkheid heeft om deze te realiseren, is de aanvliegroute in de volgende paragraaf.

4.4 Capabilities: de keuzemogelijkheden voor een ‘fatsoenlijk’ leven gebaseerd op mensenrechten

In de focusgroepbijeenkomsten zijn de criteria voor ‘fatsoenlijk’ (*decent*) leven bediscussieerd aan de hand van de lijst van *capabilities* die op basis van internationaal geaccepteerde mensenrechten en gelijkheidsprincipes was ontwikkeld (zie bijlage). De criteria van fatsoenlijk (of minder moraliserend uitgedrukt, zoals een participant suggereerde, goed) leven in de linker kolom zijn afgeleid van de internationaal geaccepteerde mensenrechten uit twee bronnen: de *International Covenant on Civil and Political Rights* (ICCPR) en de *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (ICESCR). In de rechter kolom hebben we voorbeelden geformuleerd van deze criteria van een fatsoenlijk leven of een leven kunnen leven in menselijke waardigheid. Als deze geformuleerd worden in termen van vrijheden of mogelijkheden (*capabilities*) om te kiezen voor bepaalde manieren van zijn en doen (figuur 2.1) –, komen de benaderingen van de mensenrechten en de *capabilities* samen.

We hebben de discussie gevoerd op het niveau van de gemeente rekening houdend met invloeden van buiten de gemeente (bijvoorbeeld regelingen die voor het gehele land gelden). Centraal stond de vraag hoe men de eigen moeilijke financiële situatie ervaart en hoe men verwacht dat de toekomst eruit ziet. De discussie van de *capabilities* op het ‘gemeentelijk’ niveau fungeerde als kapstok om argumenten uit te wisselen over het dagelijks functioneren van de participanten in termen van ‘zijn’ en ‘doen’, en de daaraan gekoppelde vrijheden of mogelijkheden – de set van *capabilities* – die iemand in staat stelt keuzen te maken (figuur 2.1). Tot slot vulde elke participant de cirkel met de dimensies van fatsoenlijk leven voor de eigen situatie in (zie bijlage voor voorbeelden).

We lichtten bij de start van de discussie het doel als volgt toe: *‘om na te denken over hoe kun je de samenleving zo inrichten, ... zodat deze beter aansluit bij wie de mensen zijn, wat hun situatie is en wat hun capaciteiten zijn. ... Wat is nu eigenlijk een fatsoenlijk leven? Hoe vul je dat in?’* De volgende paragrafen geven per dimensie van fatsoenlijk leven een korte samenvatting van de discussies die zijn gevoerd in twee groepen tijdens twee focusgroepbijeenkomsten. De rapportage focust zo veel mogelijk op de discussies die relevant waren voor de precare financiële situatie van de participanten. Relevante informatie uit de eerste focusgroepbijeenkomst en de twee levensverhalen (hoofdstuk 3) wordt meegenomen.

4.4.1 Adequate levensstandaard

De participanten deelden de mening dat een adequate levensstandaard in Rotterdam in het politieke klimaat van de afgelopen jaren is afgenomen, vooral voor de groep zeer kwetsbare bewoners: *‘Maar iemand die dus al iets mankeert, nou die heeft echt geen adequate levensstandaard... waarvan je zegt nou dit is nou helemaal top.’* (vrouw, midden tot eind 50, getrouwd). Genoemd werd dat 17% van de Rotterdammers onder de armoedegrens leeft (zie paragraaf 1.4.2). De AOW werd als te laag bestempeld om van rond te komen, vooral in de situatie waarin de partner nog niet de AOW-leeftijd heeft bereikt. Als deze verdient, gaat dat ten koste van de AOW van de AOW-ontvanger.

Via de sociale dienst wordt de levensstandaard bijvoorbeeld niet meer voor iedereen gewaarborgd, bijvoorbeeld als men fouten maakt met de bureaucratie of men niet voldoende Nederlands spreekt (paragraaf 1.3). De participanten rapporteren dat vooral de baliemedewerkers bepalend zijn voor het lot van een bijstandontvanger, zowel in het geval van doorgonden van het oerwoud aan regelingen, als ook in het geval van de taalkennis (uitzondering voor analfabeten). Zodoende lijkt willekeur in de toegang tot sociale voorzieningen niet onwaarschijnlijk. Ook werd geconstateerd dat behandeling van individuen en

samenwoners op het niveau van het individu tot ongelijkheid leidt: als alleenstaande ontvang je meer hulp per persoon dan in een tweepersoonshuishouden.

Voor de tekorten die ontstaan in het huishoudbudget, brengt een voedselbank niet altijd een oplossing, bijvoorbeeld bij suikerziekte: *‘het pakket staat al klaar met dingen die je niet nodig hebt of niets aan hebt bijvoorbeeld’* (vrouw, 45, alleenstaand en thuis wonende kinderen). Daarnaast is een voedselbank afhankelijk van giften die niet noodzakelijkerwijs aansluiten bij de behoefte, terwijl toegang tot een voedselbank ook weer verbonden is met bureaucratie en een maximale duur van drie jaar, meldden de participanten. Het ontstaan van alternatieve voedselbanken is daarmee verklaard.

De participanten wezen de opbouw van schulden aan als een belangrijke factor in het niet kunnen handhaven van een adequate levensstandaard. De schulden stapelen zich als gevolg van betalingsachterstanden op –*‘opslag op opslag’*– (vrouw, eind 50, alleenstaand): De helft tot twee derde van een schuld bestaat uiteindelijk uit de kosten en boetes van procedures (via incassobureaus en gerechtsdeurwaarders).

Over de vraag of het oplopen van schulden door het maken van afspraken over betalingsregelingen vermeden kan worden, liepen de meningen uiteen (zie ook paragraaf 4.3). *‘Ja, nou gewoon, ik ga bellen en ik leg mijn ziel bloot en ik ben eerlijk. Ik krijg altijd regelingen, altijd: Oh mevrouw, U kunt het niet betalen? Als je maar laat zien dat je van goede wil bent. Dat zeg ik ook met belastingaangifte, ook al moet je €1000 betalen. Als jij begint met €20 in de maand, dan zien ze dat je bereidwillig bent en dan is er altijd iets te regelen. Tuurlijk het loopt allemaal op, ..., maar het is beter ... Je kunt goede regelingen treffen, vind ik hoor. Ik heb met de huursubsidie €20 in de maand en met de zorgtoeslag ook iets van €20 per maand. En met Eneco had ik iets van €30 in de maand ... ik vind dat het heel redelijk...’* (vrouw, 65+, samenwonend). Anderzijds gaven participanten, ook uit eigen ervaring, aan dat mensen in betalingsmoeilijkheden niet altijd meer een uitweg zien en proberen het probleem te negeren (het niet open maken van de enveloppen). Dan beperk je snel je mogelijkheden en kom je buiten de maatschappij te staan.

Per saldo, ervoeren participanten die al langer in een financieel moeilijke positie verkeerden dat meer en ‘te veel’ verplichtingen (regels) kwamen waardoor er minder mogelijkheden en vrijheden overblijven voor de bewoners van Rotterdam om zelf te kiezen voor de adequate levensstandaard. Men verwacht dat deze ontwikkeling in de toekomst doorzet, vooral voor de kwetsbare huishoudens.

4.4.2 Adequate woonstandaard

De participanten noemden de woning (leeftijd, staat van onderhoud) en de wijk als bepalend voor de te bereiken woonstandaard. De gepercipieerde woonkwaliteit en wijkkwaliteit zijn derhalve een individueel criterium van de huidige woonsituatie.

De financiële situatie kan op verschillende manieren een rol spelen. Zo zijn sommige participanten gedwongen om in een andere wijk te gaan wonen om een betaalbare woning te vinden ten koste van de gewenste woonomgeving (een schone wijk). Ook sluit een woning niet altijd aan op een bijzondere behoefte (bepaald handicap) van de bewoners. Verhuizen is duur.

Voor Rotterdam concludeerden de participanten dat de woonstandaard omlaag is gegaan, als gevolg van de verslechterde toegang tot de huurtoeslag. Het verkrijgen van huurtoeslag was moeilijk gemaakt en als men een klein beetje teveel verdient, moet men ineens veel terugstorten in plaats van dat er minder huurtoeslag betaald wordt (zie ook paragraaf 3.1 en 4.3). Dit in het licht geplaatst van de relatief hoge huurverhogingen van de afgelopen jaren, levert een verslechterde betaalbaarheid op van het wonen.

De plannen die er zijn om in Rotterdam 20000 sociale huurwoningen te slopen en te vervangen door duurdere nieuwbouw met een betere kwaliteit worden negatief beoordeeld als het om betaalbaarheid gaat. Ook de beschikbaarheid van woningen komt in het geding, verwachtte men, vooral voor huishoudens met een inkomen lager dan €1230. Enerzijds valt er aanbod weg, anderzijds zal de verdringing door huishoudens met een midden inkomen en kinderen toenemen, meldde men, omdat deze financieel ook

niet heel ruim in hun jasje zitten. Minder mogelijkheden om te kiezen voor de gewenste woningkwaliteit als gevolg van een precaire financiële situatie gaan ten koste van de *capability* om in staat te zijn een adequate woonstandaard te onderhouden.

4.4.3 Onderwijs en leren

De discussie over het kunnen volgen van onderwijs en blijven leren leverde een gemengd beeld op. Officieel kan iedereen onderwijs volgen, stelde men. Echter, niet iedereen wordt altijd even goed geholpen in het reguliere onderwijs. Denk aan analfabeten, degenen die niet of slecht de Nederlandse taal spreken en gehandicapten. Van deze groepen werd gemeld dat deze deels in, wat men vond, het onterecht onbetaalde vrijwilligerscircuit (buurtwerk), waar ook een kwaliteitstoets ontbreekt, hulp moeten zien te vinden.

Ook bij het reguliere onderwijs werden verbeterpunten gesignaleerd. Zo is de financiële toegang tot het onderwijs slechter geworden, vond men, waardoor vooral de huishoudens in een precaire financiële positie meer moeite moeten doen. Verschillende kostenverhogingen werden opgesomd die vooral het studeren (van meerderen kinderen in een huishouden) bemoeilijken: de invoering van de studielening voor studenten, het vervallen van het gratis openbaar vervoer van studenten, het oplopen van collegegeld en kosten van studieboeken. Ook de kosten van schooluitjes en een computer/laptop werden aangedragen.

Het gaat dan niet meer om de capaciteiten om te leren, hetgeen bij de meeste kinderen aanwezig zijn (men kan immers een taal leren), *'maar met alles eromheen, wordt het niet gemakkelijker gemaakt'* (man, 29, alleenstaand). Een generatie-effect zag men doorwerken van de ouder naar het kind: *'wij doen wat we kunnen'* (vrouw, 45, alleenstaand en thuis wonende kinderen): *'jij steunt ze en stimuleert ze, dat jij het belangrijk vindt, dan vinden zij het zelf ook belangrijk worden'* (vrouw, 59, alleenstaand). Men concludeerde dat kinderen uit een gezin waar goed onderwijs hoog op de agenda staat, een groter kans hebben om verder te komen in het leven.

Als positief van het schoolsysteem werd genoemd dat het regelmatig wordt aangepast als reactie op fouten. Groot was de zorg dat er als gevolg van de economische crisis minder leraren zijn gekomen. Tevens heeft in scholen die steeds meer tot *'fabriek'* (groter) zijn verworpen het *'fabrieksmatig'* belonen (aantallen diploma's) voet gevat en de plaats ingenomen van inhoud en kwaliteit (man, 29, alleenstaand). Vooral de laatste observatie gaf aanleiding tot de constatering dat het voorkomt dat leraren de stof ook niet beheersen enerzijds. Anderzijds werd uit ervaring gemeld dat leraren veel tijd moeten besteden aan het handhaven van de orde.

Voor Rotterdam verwacht men dat de mogelijkheid tot onderwijs en leren mogelijk wel constant blijft in de toekomst, met kleine verbeteringen, waar nodig. Echter, over de afgelopen periode constateerde men dat de vrijheden of mogelijkheden om onderwijs te kunnen volgen voor de participanten zijn verminderd. Misschien is een goede samenvatting dat meer doorzettingsvermogen gevraagd is (leningen aangaan, ouders die erachter staan, inzet van kinderen, etc.). Een van de positieve punten die genoemd werd is dat internet de toegang tot kennis vergemakkelijkt. Daar staat tegenover dat men zich erover verbaasde dat al jaren de verschillende schooltypen niet op elkaar aansluiten.

4.4.4 Productieve en gewaardeerde activiteiten

Werk wordt als eerste genoemd bij productieve en gewaardeerde activiteiten en de afgenomen kansen, zoals de hoge **werkloosheid**cijfers aantonen, het faillissement van veel winkels dat ook net speelde toen de bijeenkomsten voor RE-InVEST plaatsvonden. Ook de haven van Rotterdam heeft al veel werkgelegenheid verloren door de automatisering. Door bezuinigingen is ook de creatieve sector die tien jaar geleden opbloede (cultuur en kleine creatieve bedrijven), en maatschappelijke meerwaarde had, meldden de participanten, zo goed als verdwenen. Nog steeds zouden kunstenaars uit hun atelier worden gezet, terwijl de gemeente multinationals selectief steunt. Per saldo, vallen mensen met een lage opleiding

buiten de boot, meldden participanten, denkende aan de robotisering die in de Rotterdamse haven heeft plaatsgevonden. En ook de mensen die wel graag willen werken, vinden of geen baan, of krijgen geen vast contract aangeboden. Dit werd als barrière ondervonden om productief en gewaardeerd te kunnen werken: *'mensen die werken en potverdomme van het ene kutbaantje naar het andere worden gesodemieterd'* (man, 61, alleenstaand). Langdurig ziek zijn werd ook niet als bevorderlijk ervaren voor het vinden van een baan.

Sommige sectoren werden als kansrijk gezien, waardoor men als gelukkig beschouwd werd als men een opleiding volgde dan wel werk had in een dergelijke sector. Men verbaasde zich er echter over dat niet alleen de verschillende schooltypen niet op elkaar aansluiten, en dat al jaren, maar dat ze vaak ook niet aansluiten op het bedrijfsleven. Als de lerende al doorzet, is men nog niet klaargestoomd voor (een deel van) de arbeidsmarkt. Geopperd werd dat de werkgelegenheid, en de vaardigheden die men daarvoor nodig heeft, te dynamisch is. Tegen de tijd dat het onderwijs daarop inspeelt, kan het verkeren als die sector alweer *'in een neerwaartse spiraal terecht is gekomen ... Op de een of andere manier lijkt het alsof we constant achter de feiten aanlopen'* (vrouw, midden tot eind 50, getrouwd).

Een participant verwoordde bij de stelling Ik heb **eerlijke en kansrijke arbeidsomstandigheden** de mening dat deze hooguit in theorie bestaan. *'Moet ik eigenlijk om lachen om die stelling'* (man, 29, alleenstaand). De vraag was hoe je gaat vaststellen wat eerlijk is. Immers, in verschillende omstandigheden (bijvoorbeeld leeftijd), heeft men automatisch andere kansen. *'Kansrijke arbeidsomstandigheden, dat ligt er ook heel erg aan, als jij een goed netwerk hebt, zijn je kansen veel groter. Je gunfactor is veel groter dan daadwerkelijk je kwaliteiten'* (man, 29, alleenstaand)

De participanten waren het eens dat voor 'eerlijk', los van de precieze definitie, qua beloning en behandeling (nog) stappen gezet kunnen worden, vooral bij jongeren (zelfde werk, lagere loon), (zwangere) vrouwen (lagere beloning en latere start pensioenopbouw), niet-Nederlanders en ouderen (40-50 jaar; te duur). Het systeem maakt de laatste drie categorieën arbeidskrachten 'te duur'. *'Dat houdt simpelweg in dat het systeem waarin mensen leven, zo gemaakt is dat het niet mensvriendelijk is, punt!'* (man, 29, alleenstaand).

Daarnaast suggereerde men dat de economische problemen tot bezuinigingen en tot verdringing aanleiding geven. Per saldo, concludeerde een participant is de *re-integratie industrie* (man, 60, alleenstaand) die ontstond rondom gesubsidieerd werk (Melkertbanen en Id-banen) vervangen door 'de industrie' rondom het verplichte vrijwilligerswerk, op basis van de Participatiewet (paragraaf 1.3). Verdringing werd ook geconstateerd dat als iemand zijn baan kwijt raakt, deze naar een vrijwilliger gaat, soms de ontslagen werknemer. *'Wij hadden bij ons ... was het ook zo, een ontslag. Die wilde zelf een paar dagen terug komen als vrijwilliger. De UVV heeft gewoon ingegrepen, neen, dan hadden ze je maar moeten houden'* (vrouw, 59, alleenstaand).

Betrokkenen ervaren het verplichte vrijwilligerswerk niet altijd als zinvol. Maar ook het standpunt dat verplichtingen niet moeten ontbreken werd vertolkt. Een participant was bezorgd dat er eigenlijk te veel gepamperd zou worden. Anderen meenden dat bijvoorbeeld het sleutelen aan de auto niet gelijk te stellen is met het kunnen aanhouden van een baan dan wel het kunnen runnen van een eigen bedrijf. Resultaten van onderzoek zouden aantonen dat 'de kantjes ervan aflopen' meevalt (maximaal 10-15% bij een conservatieve schatting). De uitkeringsontvanger heeft sinds de invoering van de Participatiewet bovendien meer plichten dan voorheen (paragraaf 1.3).

Vanuit de situatie dat men een heel leven gewerkt had, ervoer men het als unfair dat men van ongeveer hetzelfde inkomen moet rond komen als een ander die nooit gewerkt heeft. De AOW werd als te laag bevonden om van rond te kunnen komen en het korten op de AOW als de partner geld in het laatje bracht werd ook als oneerlijk ervaren. Of het leven wel zo eerlijk was, vroeg men zich af, met dank aan de politiek.

Participanten brainstormden ook over de inhoud van de concepten **productief** werken en **gewaardeerde** activiteiten. Niet al het betaald werk is als productief te beschouwen (hedgefondsen, ongezonde voeding maken), werd geopperd. Men stelde de vraag ook omgekeerd: is productief gekoppeld aan betaald werken?

Productiviteit is niet altijd een output die je kunt zien. Productiviteit kan ook zijn: ik weet mijn tijd heel goed te vullen en voel mij daarin gewaardeerd (vrouw, midden tot eind 50, getrouwd). Deze definitie van gewaardeerd in de zin van gewaardeerde dag vulling, konden participanten in beginsel wel waarderen. Dan gaat het ook om: *‘In zijn algemeenheid, zo van heb jij de kans om jezelf en dan niet verrijken in de zin van veel geld maar te verrijken, dat je je bestaan prettig kan houden en daarin mee kan groeien’* (man, 61, alleenstaand). Deze participant noemde dit inkomstenverbetering en voegde dit criterium toe in het lege bolletje van de cirkel met de criteria van fatsoenlijk leven.

Als andere kant van de medaille vertelden participanten dat het moeilijk blijft om gewaardeerde activiteiten los te zien van beloning. In het vrijwilligerscircuit kon men dat nog gemakkelijker doen, hoewel ook daar vraagtekens bij gesteld kunnen worden, enerzijds buiten ‘de eigen kring’, maar anderzijds in het kader van de Participatiewet (paragraaf 1.3). Bij thuisactiviteiten werd het moeilijker gevonden: *voor mezelf kan ik alles inbeelden dat het wel gewaardeerd kan worden, ik kan mezelf voor de gek houden als ik dat wil* (man, 29, alleenstaand). Ook werd aangegeven dat als men weinig geld heeft en daardoor niet mobiel kan zijn, men niet de plekken kan bereiken waar men kan deelnemen aan gewaardeerde activiteiten.

Per saldo, kennen de vrijheden of mogelijkheden tot productieve en gewaardeerde activiteiten diverse kanten. Zo meenden participanten dat deze over het algemeen gekoppeld zijn aan betaald werk. Dat betaalde werk is lastiger geworden om te vinden, mede doordat er minder vacatures zijn dan werkzoekenden en door verdringing (thans door verplicht vrijwilligerswerk in het kader van de bijstand). Het gelijkheidsbeginsel wordt volgens de participanten op vele fronten geschonden. Dit leidt ertoe dat de keuzemogelijkheden of vrijheden van werkgevers zijn versterkt in een situatie waarin het aanbod de vraag overtreft.

4.4.5 Individueel, gezins- en sociaal leven

Participanten menen dat zij behoorlijk invloed kunnen uitoefenen op hun eigen situatie, die van hun familie en hun sociaal leven. Een participant verwoordt het als volgt: *Ik kan met armoede leren omgaan, dus ik heb toch invloed* (man, 60, alleenstaand). Met de mindere middelen, maken participanten hun keuzen. Op het niveau van de stad werd het verdwijnen van kennisnetwerken als gevolg van de bezuinigingen betreurd. Men moet daardoor steeds meer zelf de weg zien te vinden.

Men constateerde ook dat men niet aan alles deelnemen: *‘Ik zeg dan nog, ... ik mag kiezen. Ik laat me niet door een ander dat opleggen. Ik kies daarin. Dat mijn situatie dat maakt dat ik moet kiezen dat zijn twee dingen. Dan nog pak ik mijn eigen ding’* (vrouw, eind 50, alleenstaand). Zo vond men bijvoorbeeld ook de mogelijkheden tot mobiliteit gelimiteerd met een laag inkomen en men aangewezen is op het openbaar vervoer voor het onderhouden van contacten met familie en het sociale netwerk.

Teleurstellend vonden participanten dat de politiek vaak andere keuzen maakt dan waarvoor men op een partij gestemd had, mede gedwongen door het moeten regeren in een coalitie (compromissen), realiseerde men zich. Daardoor wordt men in de eigen keuzemogelijkheden om invloed uit te oefenen op de eigen situatie, de familie en het sociale leven dan weer beperkt. Denk aan het afschaffen van bepaalde toeslagen (zie paragraaf 1.3) of het sluiten van een zwembad in de buurt. Een ander voorbeeld is de verwachting van de politiek over de financiële positie van mensen. Men zou ervoor moeten zorgen dat men minimaal twee maanden kan overbruggen naar een uitkering of werk met spaargeld. Zoals het levensverhaal van Marco (paragraaf 3.2) aangeeft, die geld moest zien te lenen bij vrienden, lijkt dat vaak geen realistische veronderstelling.

Al discussiërende spoorden participanten verdere beperkingen op, vooral als men aangewezen was op een bijstandsuitkering en waar men volgens het contract 24 uur per dag bereikbaar moet zijn (zie het levensverhaal van Marco in paragraaf 3.2). Zo niet kan de uitkering gekort worden. Men kan derhalve ook niet zo maar zonder toestemming Rotterdam verlaten, omdat men geacht wordt vanuit Rotterdam te solliciteren.

Ook langdurig ziek zijn beperkt de mogelijkheden om invloed uit oefenen op de eigen omgeving (zie ook 4.4.7): *‘Maar ik heb ook wel slechte dagen; dan kan ik niets. Dan kom ik ook nergens. ... Ik laat me meestal niet beïnvloeden, in mijn doen en laten. ... Een ander had allang achter de geraniums gezeten.... Dat wil ik ook niet. Ik wil wel gewoon meedoen’* (vrouw, 59, alleenstaand). Naast de fysieke beperking, is een chronisch zieke tegenwoordig aangewezen op de bijstand die ook financieel keuzen oplegt. Deze is immers de afgelopen tijd verminderd doordat je bepaalde toeslagen niet meer krijgt (paragraaf 1.3 en 4.3), terwijl er geen werk te vinden is in deze situatie, constateerde deze participant.

Samenvattend, zijn de participanten het over dit criterium van goed leven tamelijk positief. Participanten kunnen redelijk veel invloed uitoefenen, mede als men de weg weet te vinden. Echter, al discussiërende realiseerden sommige participanten zich dat men in beginsel denkt vrij te zijn en een keuze te hebben, *‘[m]aar in hoeverre is die keuze inderdaad zo groot dat wij wel denken?’* (vrouw, midden tot eind 50, getrouwd). Op gezinsniveau en het sociale leven dacht men redelijk wat invloed te kunnen uitoefenen, maar op de werksituatie, de uitkering en de woning gaf men aan een stuk minder invloed te hebben. Het eigen netwerk werd als cruciaal aangewezen, ook als men in financiële nood verkeert, voor de morele steun en hulp, zo nodig.

4.4.6 Participatie, invloed en zeggenschap

Over participatie, invloed en zeggenschap vat een participant de mening samen dat de politiek doet wat ze wil: *‘Ja, je kan praten wat je wilt, ze doen toch wat ze zelf willen, uiteindelijk. Wat je in het algemeen meemaakt is het toch dat 75% van R’dam kan gaan opstaan ‘wij willen het niet’ en de wet gaat er toch door’*(vrouw, 65+, samenwonend). Een andere participant legde uit: *‘We leven in een meerpartijstelsel en die meerpartijen dat betekent dat er altijd compromissen worden gesloten. Waar ik afgelopen keer op heb gestemd, dat doet dus helemaal niet wat ze toen zeiden. Laat staan dat er uitkomt waarom dat ik wilde dat eruit komt dat zij een grote partij zouden worden. Die doen precies alles tegenovergestelde van wat ik wil. Dus wat voor invloed heb ik nou? Niets?’* (vrouw, midden tot eind 50, getrouwd). Men was zeer ontevreden over deze gang van zaken en gaf aan dat de politiek alle hier besproken criteria van goed leven beïnvloedt. Men analyseerde dat de ontevredenheid zich uit in proteststemmen, waar mogelijk.

Een aantal deelnemers aan het onderzoek nam politiek als apart criterium op in de cirkel van goed leven. Paragraaf 4.5 gaat hier verder op in. Een participant lichtte toe: *‘Als je in de bijstand of in de WW zit of anderszins en je wilt een baan nemen, zoals 30 jaar geleden, dan kan je niet zeggen dat je in staat bent om eventjes dat te regelen ... Dus je hebt een beperkte invloed op je omgeving. Meer algemeen, de mogelijkheden om invloed te hebben op de politiek in Den Haag voor burgers is niet zo groot. Het is ook niet 0%, maar het is onvoorstelbaar moeilijk’* (man, 60, alleenstaand). Een andere participant meldde actief te blijven proberen om vooral de lokale politiek te beïnvloeden op diverse manieren (schrijven, praten, etc.) in de hoop dat iets gaat aanlopen.

Men stelde ook de vraag waarom men niet meer en stevig gaat staken en demonstreren om de wensen en discussie kracht bij te zetten. Een participant noemde de volgende verklaring: *‘De Nederlandse gemeenschap is vanuit mijn perspectief heel erg individualistisch. We zijn opgevoed om te denken dat we het zelf allemaal af moeten. Dus de logische conclusie is dat je heel moeilijk je sociale leven gaat organiseren. Dan heb je een achterstand al, als je het moet gaan doen. Mensen weten het niet hoe het moet ... Het was een stalen muur waar je tegenover staat’* (man, 29, alleenstaand).

Per saldo, waren de meningen verdeeld. Enerzijds vreesde men het ergste; anderzijds hoopte men op meer mogelijkheden om de besluitvorming te beïnvloeden. Zie verder paragraaf 4.4.10 en 4.5.

4.4.7 Gezondheid

De deelnemers bevestigden over het algemeen niet de stelling Ik bereik de hoogst mogelijke standaard voor mijn fysieke en mentale gezondheid. Men noemde als een van de oorzaken de vervuilde lucht in de stad als resultaat van industrie en snelwegen, ook al mogen sommige auto’s de stad niet meer in. Immers,

aan de rand van de milieuzone worden de auto's en masse geparkeerd. Rotterdam werd als meest vervuilde stad van Nederland aangehaald.

Over de toegang tot de gezondheidszorg meldde de chronisch zieke participant dat men tot op heden extra vergoedingen blijft krijgen. Ook andere positieve ervaringen werden genoemd, bijvoorbeeld de vergoedingen voor het verblijf in een zorghotel.

Meer algemeen stelden participanten dat er wordt gesneden in de vergoedingen, terwijl de verzekeringsbijdrage omhoog gaat en ook de te betalen kosten (zoals voor het apothekadvies). Sommige behandelingen die eerst werden vergoed vallen nu buiten de basisverzekering. Over het algemeen betekenen deze ontwikkelingen dat men meer moet besteden aan de gezondheidszorg, zoals ook in paragraaf 4.3 aan de orde komt. Duidelijk worden een aantal voorbeelden genoemd voor de financiële kwetsbare positie: als men het financieel moeilijk heeft, zijn grote bedragen voor grotere ingrepen die niet vergoed worden (zoals bij de tandarts, naheffing toeslag), niet op te brengen. Een andere participant vulde aan dat niet meer alle zorg bereikbaar is voor iedereen vanwege die financiële overwegingen: *'Ik bereik de hoogst mogelijke standaard voor mijn fysieke en mentale gezondheid. Als ik vanuit mezelf redeneer, dan zeg ik dat wordt mij helemaal niet toegelaten. Want er zijn nog steeds deuren die gesloten blijven voor mij, omdat ik het financieel niet kan'* (vrouw, eind 50, alleenstaand). Als voorbeeld werd naast de tandzorg, ook de patiënt met een geschiedenis (voortschrijdende ziekte) genoemd die niet terecht kan bij een andere verzekeraar. Men wist ook te vertellen dat men bepaalde hulpmiddelen niet meer aanvraagt, omdat het geen zin heeft, omdat men te veel moet bijbetalen, bijvoorbeeld bij rollators en rolstoelen.

Participanten onderkennen dat gezond blijven ook een eigen verantwoordelijkheid vergt: wat kun je zelf doen om een zo hoog mogelijk niveau aan gezondheid te bereiken? *'Je moet het zelf zoeken, waar je ook bent, vind ik, dat je zelf moet zoeken, om het voor jezelf voor elkaar te krijgen gezond te blijven, gezond te leven en eten, niet stressen, daar word je ook ziek van, niet boos worden, daar word je ook ziek van'* (vrouw, 45, alleenstaand en thuis wonende kinderen). Je moet er zelf voor kiezen, werd aangegeven. Een aantal participanten had om gezondheidsoverwegingen al ervoor gekozen om geen of minder vlees te eten. Dat voel je ook in de portemonnee. Dat gezonde voeding duurder is dan ongezonde voeding werd beaamd. Aanbiedingen werden als belangrijk ervaren. Men kocht ook veel groente bij Marokkaanse en Turkse winkels die goedkoper zijn dan 'de' supermarkt. De plek waar men woont wordt derhalve als belangrijk ervaren omdat deze de toegang mede bepaalt tot eigen keuzen voor een gezond leven.

De woonplek bepaalt ook andere kosten, bijvoorbeeld een hogere huur dan bijvoorbeeld buiten stad, maar wel gemakkelijker toegang tot gevarieerde voorzieningen, bijvoorbeeld een sportschool. Als je in de drukke stad woont, heb je weer middelen nodig om in de weekenden buiten de stad te kunnen ontspannen. Weg van de stress wordt als hoognodig ervaren, ook voor de werkenden die de stress meenemen naar andere plekken dan hun werk.

Samenvattend zijn de meningen over de vrijheden of mogelijkheden om de gezondheid te kunnen beïnvloeden redelijk eensgezind. In de stad leven ervaart men als relatief ongezond. De toegang tot de gezondheidszorg wordt duurder en daardoor minder toegankelijk, maar ook kwalitatief minder. Zelf kan men proberen gezond te leven, hetgeen enige inspanning vergt, financieel als ook qua keuzen: hoe ontspan je, hoe ontsnap je aan de stress. Een aantal participanten noemde heimwee naar de jaren 50-60 die weliswaar saai, maar eenvoudiger en rustiger door minder stress werden ervaren. Ook de terugkeer van het ziekenfonds werd genoemd. Per saldo verwacht men dat het in de toekomst moeilijker zal worden om de eigen gezondheid op peil te houden.

4.4.8 Juridische (rechts)zekerheid

De participanten vonden dat men niet in gelijke mate als de buurman of buurvrouw werd beschermd door wet- en regelgeving, zelfs als men alleen de **formele** kant in de beschouwing betreft. Deze formele kant heeft toegelaten dat door opkomst van het flexwerk de secundaire arbeidsvoorwaarden omlaag zijn gegaan. Tien jaar geleden had de werknemer een betere bescherming wat rechtszekerheid betreft dan

vandaag de dag vergeleken met de werkgever. De bijstand was toen ook nog een beter vangnet, werd aangevuld.

Ook kent een wet kent uitzonderingsclausules waardoor men niet gelijk wordt behandeld. Uitkeringsontvangers die ondernemer willen worden, ontvangen bijvoorbeeld meer hulp van de sociale dienst, mits men door de selectieprocedure heen komt, dan degenen die deze ambities niet hebben. Er werd verteld dat er mogelijkheden voor financiering (krediet) geboden worden. Scholen zijn erbij betrokken en helpen om onderzoek te doen. De politiek stimuleert kennelijk de kleine bedrijvigheid in Rotterdam; daar wordt het beleid op gericht. Tegenover de voordelen, staat ook het risico voor een zzp-er die geen uitkering zal ontvangen als de zaak niet loopt of men een ongeluk heeft.

Naast een formele kant van rechtszekerheid, werd er ook een **informele** kant onderkend. Dan gaat het om kennis van de medewerker van de sociale dienst en of deze de uitkeringsgerechtigde gunstig gezind. Ook de eigen kennis van de materie en de taalvaardigheid van de uitkeringsgerechtigde werden als belangrijk gepercipieerd: *‘Mijn achtergrond zorgt ervoor dat ik beter beschermd kan worden dan andere mensen, omdat ik weet hoe het werkt en ik heb een grote mond en kan het schriftelijk afhandelen’* (man, 29, alleenstaand).

De bescherming van de juridische positie, via de **rechtsbijstand** is bureaucratischer en minder geworden, vertelden de participanten. Vroeger kon men nog direct een sociaal advocaat bellen en aanspreken. Toen kwam de fase dat men zich bij een kantoor moest melden eerst. Thans moet men via het juridisch loket worden doorverwezen, zodat de cases gespreid kunnen worden. Participanten wisselden positieve ervaringen uit het gebruik en het succes met het ‘inhuren’ van rechtsbijstand, bijvoorbeeld ook via de vakbond. Een participant meldde dat het hebben van een rechtsbijstandsverzekering belangrijk is.

De participanten brachten elkaar op de hoogte van de nieuwste regelingen rondom een pro-Deoadvocaat. Elke advocaat is wettelijk verplicht om jaarlijks een bepaald aantal zaken aan te nemen. Tegenover de opmerking dat het lastiger is geworden voor de minima om een advocaat in te schakelen vanwege de hogere eigen bijdrage, stond het bericht dat nieuw in Rotterdam is dat een pro-Deoadvocaat uit de bijzondere bijstand op een weliswaar klein bedrag, maar toch €300 vergoeding kan rekenen. *‘Van een advocaat kun je soms wel een hele hoop verwachten, maar het ligt eraan hoe zo’n advocaat in de wereld staat en of die advocaat daarnaast ook nog strafzaken doet... En die vindt het leuk om die zaken erbij te doen. Maar het meeste lol en centen ook hebben ze aan strafzaken’* (man, 65+, getrouwd). Als je zo een advocaat hebt, prees men zich gelukkig. Er was ook een ervaring dat men zichzelf beter verdedigde dan de advocaat, maar dat noch de advocaat noch de rechter de cliënt erop wees dat de boetes en incassokosten van de opeisende schulden als gevolg van het stop zetten van de bijstand, ook had kunnen worden geclaimd. Deze ervaring werd gekoppeld aan de zorg dat niet iedereen zichzelf kan verdedigen. Niet iedereen heeft de nodige kennis in huis of weet deze te verwerven. *‘Dat betekent, je rechtszekerheid is ver te zoeken als je niet alle wetten kent’* (man, 65+, getrouwd). Verder vond men de advocatenwereld een hele zakelijke wereld en men verbaasde zich erover dat moordenaars en anderen hun zaken winnen.

‘Maar op zich is het wel zo dat je als je voor de rechter staat, je eigenlijk heel weinig te vertellen hebt, weinig verzet kan plegen. Vooral ook omdat namelijk al die maatregelen die genomen worden met kortingen op bijvoorbeeld de bijstand, daar valt bijna niets tegen in te brengen; want je bent al gauw een fraudeur op het moment dat je ook maar een formulier verkeerd invult. ... Of dat de fout aan de andere kant ligt en niet erkend wil worden. Dat gebeurt ook’ (man, 65+, getrouwd). *‘De gemeentelijke sociale dienst is een behoorlijk grote instelling, hoor, en hun ongelijk toegeven dat zullen ze niet makkelijk doen, daar heb je goede bewijs nodig dat het zo is.’* (vrouw, eind 50, alleenstaand). Ook werd aangegeven dat de rechter vooral bij lichamelijke schade een schadevergoeding toekent, maar niet bij inbraak. Een inboedelverzekering die mogelijk een deel had kunnen vergoeden, was niet afgesloten vanwege de kosten.

De participanten concludeerden dat de juridische rechtszekerheid moeilijker wordt, de regels steeds ingewikkelder, en zakelijker/harder ook. De mogelijkheden rondom de bescherming van de rechtszekerheid waren zo afgenomen, in de ogen van de participanten. Soms leidt dat tot een keuze om

maar geen rechtsbijstand te nemen. Degenen die het meest aangewezen zijn op hulp, vallen dan snel buiten de boot vallen.

4.4.9 Identiteit, uiting en zelfrespect

Het onderwerp van identiteit, uiting en zelfrespect werd uitgebreid besproken. Als je je hoofd boven het maaiveld uitsteekt, kan je ook snel aangevallen worden op je eigen identiteit, meldden de participanten, uiteraard afhankelijk van de omstandigheden en de eigen positie. Een belangrijk punt in de discussie was de constatering dat de vrijheid van meningsuiting recht tegen het gevoel van identiteit in kan gaan. Een voorbeeld was het thema van Zwarte Piet.

Een participant observeerde over de relatie tussen eigenwaarde en uiten van meningen: *‘Veel mensen willen heel veel zeggen, maar ze willen niet de consequenties onder ogen zien van als je bepaalde dingen zegt. Je mag hier in Nederland alles zeggen, maar dat betekent niet dat er geen consequenties aan zijn verbonden.’* (man, 29, alleenstaand). Termen als racist (als je tegen vluchtelingopvang bent) en terrorist (een Moslim) die vandaag de dag vrijelijk te pas en te onpas gebruikt worden, leggen de schijntolerante houding van Nederland (in het verleden) bloot, bediscussieerden de participanten. *‘[A]ls je terug gaat kijken... dat al jaren een schijntolerantie is opgedrongen dat je dingen niet mag zeggen’* (man, 61, alleenstaand). Heel veel onderwerpen waren toen impliciet en mochten niet benoemd worden. Over feiten praten om de verschillende standpunten te begrijpen en contact te leggen, zagen participanten als wenselijk.

Geconcludeerd werd dat je sterk moet zijn en dat het gevoel van eigenwaarde niet gekoppeld zou moeten worden aan een *externe visie* (man, 29, alleenstaand). Een sterke eigenwaarde werd als volgt uitgedrukt: *‘Ik zeg altijd, als ik kom werken, mensen kunnen nooit misbruik van mij maken, alleen maar gebruik van mij maken. Want ik kom om te dienen, om mijn werk te doen. ... Als je zo’n mentaliteit hebt, dan leef je prima’* (vrouw, 45, alleenstaand en thuis wonende kinderen).

Op de vraag of men zich door de financiële problemen belemmerd voelt in de eigenwaarde, gaven de betreffende participanten aan dat men het zo niet ervoer: de financiële situatie is niet bepalend voor het zelfrespect en de manier waarop mensen omgaan met de participant. Men gaf wel aan dat een dergelijke houding de nodige groei van het zelfvertrouwen in de eigen identiteit vergt om te komen tot uitspraken als de volgende: *‘je kunt mij heel veel zeggen, maar je kunt nooit mijn gedachten en gevoelens beheersen’* (vrouw, 65+, samenwonend). Of: *‘Ik zeg altijd: sommige mensen zeggen altijd: je bent van mij. Maar ik ben van niemand hoor! Ik ben van mij!’* (vrouw, eind 50, alleenstaand). Zelfrespect groeit, opvoeding is belangrijk, jezelf worden, jezelf vinden, met beide benen in het leven staan, realistisch zijn en wilsbesluit waren belangrijke concepten in de discussie. In een uitkeringssituatie heeft men echter in toenemende mate een dikke huid nodig, zoals in paragraaf 4.5 centraal staat.

4.4.10 Lichamelijke integriteit

De meeste participanten constateerden dat men geen angst heeft dat men individueel of collectief geweld ondergaat over het algemeen. Dat men wel eens op de verkeerde plek kan zijn op een verkeerd moment, dat komt voor, vertelde men. Het zou ook afhangen van de buurt waarin men woont.

De angsten werden over het algemeen niet gekoppeld aan de eigen moeilijke financiële situatie, wel aan eigen ervaringen (bijvoorbeeld na een grote inbraak), aan de eigen situatie (moeder die zich zorgt om kinderen) of als men zichzelf niet goed voelt, dan loopt men ook onzekerder over straat: *‘als ik een beetje ambivalente bui ben, dan voel ik me daar niet veilig bij, simpel’* (man, 61, alleenstaand); *‘soms voel je je gewoon wat kwetsbaarder, de ene dag dan de andere dag’* (vrouw, 33, getrouwd en thuis wonende kinderen); *‘wat ik merk, dan moet ik even terug gaan, toen ik ziek ben geweest, was ik heel kwetsbaar. Als ik dan kijk naar het moment van kwetsbaarheid, en ik zie dat dan bij anderen die dan nog kwetsbaarder zijn, en dat dat ook mijn levenslot wordt, dan komt*

dat bij mij dus sterk binnen daardoor, dat geweld en dat soort dingen... Terwijl als ik me sterk voel...' (man, 61, alleenstaand).

Een participant wees erop dat het vrouw zijn gepaard gaat met angst voor de inbraak op lichamelijke integriteit: *'Ik heb daar wel angst voor. ... gewoon omdat je vrouw bent en je hele leven bent geweest en als hoer uitgemaakt op straat. Dat vind ik echt geweld. Ik ben heel bang om overvallen te worden. Ik ga 's-Avonds de straat niet op en al helemaal niet alleen. Dus ik heb angst, ja. En ik laat me niet door de angst leiden, maar ik heb me wel aangepast op het feit dat de angst er is.'* (vrouw, 65+, samenwonend). Deze situatie werd herkend door andere participanten, ook door mannen die wel eens als vrouw waren aangezien.

Men uitte ook de zorgen over het veranderde sociale klimaat waardoor de maatschappij per saldo als minder veilig werd ervaren, bijvoorbeeld naar aanleiding van de welbekende intimidatie van vrouwen tijdens oudejaarsavond Keulen, maar ook als gevolg van de aanslagen in Parijs en Brussel. Men vermijdt derhalve ook liever massabijeenkomsten. Men was ook bezorgd dat de politie minder aanwezig is en aangeeft niets te mogen doen in bepaalde situaties die de deelnemers als bedreigend ervaren. Vooral om groepen jongeren loopt men met een boog heen.

Een participant merkt op: *'Ik schrik als ik de kranten soms lees, hoe hard het geweld is geworden naar mensen, thuis bij oudere mensen, al dat soort dingen, vooral veel ouderen en de beelden die je ziet. Ik hou het niet langer vol dan 10 minuten om naar Opsporing verzocht te kijken want dan ga ik weer ergens anders aan. Dit is al 10-15 jaar aan de gang, he. Het lijkt wel, ik zeg ook uitdrukkelijk, het lijkt wel, ... dat er meer geweld is ... schietpartij ... feller ... automatische wapens'* (man, 61, alleenstaand).

Een participant observeerde dat sommige kinderen al geleerd hebben dat men mag slaan; dit in tegenstelling tot vroeger. *'Er zijn mensen die zich daar niets van aantrekken, die die normen en waarden niet hebben. Dus dat gaat naar beneden. En hoe komt dat? Ja, door andere mensen. We zijn allemaal mensen dus. Ik vind dat verschrikkelijk'* (vrouw, eind 50, alleenstaand). *'Komt door de politiek'* (vrouw, 65+, samenwonend). *'Dat bedoel ik. Mijn kleinkinderen zijn al behept met dingen die wij nog niet hadden, maar zij wel. We hadden het er net al over, dat kindje heeft geleerd dat slaan mag van de ouders want dat wordt daar toegelaten. Dus dat zie je dan op school. Dus die komt thuis. Dat en dat. Het verandert. Dus dat is dan minder, vind ik'* (vrouw, eind 50, alleenstaand).

Collectief geweld werd ook geïnterpreteerd als het ontbreken van barmhartigheid in de huidige maatschappij: *'Er is geen enkele barmhartigheid meer is, ... vertelde Midas Dekkers net op de tv. Heel mager in barmhartigheid. Dat vind ik dat het echt goed de verkeerde kant op gaat'* (man, 65+, getrouwd). Participanten verlangden terug naar de leuke mentaliteit van de jaren zestig en zeventig toen men nog veilig over straat kon lopen. Men wil ook graag Rotterdam uit en meende dat men de huidige situatie te danken had aan de politiek, vooral de rechtse partijen die ook de andere partijen met zich mee trok: *'Nederland is helemaal verkwanseld door de politiek, gewoon helemaal verkwanselt'* (vrouw, 65+, samenwonend).

In dit verband noemde een participant dat men zich gehaat voelt (gaat om gedrag) door sommige groepen immigranten (niet gezinnen met kinderen): *'Er is haat naar ons. Er wordt wel gezegd dat ze gediscrimineerd worden. Ja, sorry hoor. Maar de haat die wij over ons heen krijgen'* (vrouw, 65+, samenwonend). Door het wonen in Rotterdam, zou men langzaam tot racist verworden. Andere participanten meenden dat deze immigranten geen baan krijgen, omdat ze gediscrimineerd worden en derhalve, zoals iemand formuleerde, *'een eigen alternatieve maatschappij'* hebben moeten opbouwen (man, 65+, getrouwd). Reacties daarop waren enerzijds de vraag over oorzaak en gevolg en anderzijds dat de verharding wederzijds te constateren is: *'vind je niet, de verharding is ook al bij jou al aan het starten, he, die is al begonnen, al lang, en bij hem begonnen en bij hem begonnen. Het gaat heel geleidelijk. Dat kan je niet meer tegen te houden'* (vrouw, eind 50, alleenstaand). Men zocht de oorzaak bij de politiek: *'daarom eigenlijk zit er toch een beetje een minpuntje, als je zegt lichamelijke integriteit, ze hebben het inderdaad in de politiek zo verziekt dat de zijn in het leven... je zou eigenlijk daar zeggen, nou, ik stap er liever uit, ik heb het nu wel gezien'* (man, 60, alleenstaand). *'Ze hebben toch bewijzen dat zelfmoordpogingen omhoog lopen en dat depressies hoger worden'* (vrouw, eind 50, alleenstaand). Een andere participant verdedigde een ander

standpunt, dat je de hoop niet moet verliezen op een omslag in het sociale klimaat. Het voorbeeld waren de kernwapendemonstraties van de jaren 80. De dreiging is niet uitgekomen.

Per saldo discussieerden participanten in de discussie rondom de mogelijkheden om geweld te ontlopen vooral om het veranderende sociale klimaat hetgeen door allerlei veranderingen (bijvoorbeeld van normen en waarden) meer vijandig en minder barmhartig werd ervaren (zie ook paragraaf 4.5).

4.4.11 Leven

Een van de participanten vatte samen: *'ik vind het leven de moeite waard. Ja, ik ben positief ingesteld. Ik zal altijd ja zeggen. Hababa. Dat is een beetje mijn identiteit. En dan pas kijken, ok. Ik zal de normale levensduur halen, nou dat is echt nee'* (vrouw, eind 50, alleenstaand). Die laatste inschatting heeft te maken met: *'Doordat je al harder hebt moeten werken in je leven en vatbaarder bent voor dat en dat'* (vrouw, eind 50, alleenstaand).

Ook speelt de financiële toegankelijkheid van de zorg een rol (zie paragraaf 4.3), waardoor mensen in kwetsbare financiële posities niet voor de benodigde zorg kunnen (bij)betalen; ook aangeduid met *'financieel Darwinisme'* (man, 60, alleenstaand). Daarnaast spelen regels voor de te leveren zorg die soms te krap zijn opgesteld (ook volgens de betrokken artsen) volgens voorbeeld van de participanten. Men is dan aangewezen op hulp van de familie. Daarmee sluit deze discussie naadloos aan op de discussie die is weergegeven in paragraaf 4.4.7 over gezondheid en de verminderde mogelijkheden die participanten constateerden om de gezondheid op peil te houden.

Daar staat tegenover de participant die verkondigde een doel te hebben in het leven waar men gelukkig mee is. Dit kan een rol spelen naast de 'goede' genen, meende men. Een andere participant vond het leven *'een loterij'* (man, 65+, getrouwd), die met pilletjes en een gezonde levenswijze mogelijkheden biedt om de kansen te verhogen.

4.5 Impact op de samenleving

De focusgroepdiscussies (dit hoofdstuk) en de twee levensverhalen (hoofdstuk 3) geven inzicht in de impact van de bezuinigen die de overheid als gevolg van de kredietcrisis in Nederland doorvoerde (paragraaf 1.3) op huishoudens die op een laag inkomen zijn aangewezen. Het streven van de overheid om een participatiemaatschappij te bevorderen blijkt in Nederland hand in hand te gaan met een minder zorgende overheid die zich in toenemende mate wenst te richten op de huishoudens die buiten de boot dreigen te vallen (Rutte, 2014: 3): *'Daarbij is bijzondere aandacht nodig voor mensen die in de situatie komen dat zij niet kunnen participeren, omdat zij ziek zijn, geen netwerk hebben of anderszins onvoldoende toegerust zijn. Het kabinet onderkent het belang dat deze mensen een beroep kunnen doen op de overheid en benadrukt dat de verzorgingsstaat blijft bestaan. Buiten twijfel staat dat goede voorzieningen voor een ieder beschikbaar zullen blijven.'*

In de periode waarin het beleid van bezuinigen beslag heeft gekregen en de burger meer verantwoordelijkheid heeft gekregen is het aantal uitkeringstrekkers toegenomen, evenals de armoede onder de Nederlandse bevolking, mede omdat de economie na 2008 bleef kwakkelen (paragraaf 1.2). De bezuinigingen die de overheid mede als gevolg van de crisis doorvoerde hebben in de zorg en in de bijstand hun neerslag gevonden, evenals in de vermindering van de kwijtschelding van lokale lasten, zoals de participanten van dit onderzoek bevestigden.

Financiële problemen in de vorm van schulden en betalingsachterstanden liepen op (paragraaf 1.4.2). De participanten van ons onderzoek die voor het merendeel enkele jaren ervaring hebben met het moeten rond komen van een laag inkomen bevestigden dat zij er thans financieel minder gunstig voor staan dan nog in de voorgaande jaren. Het is in de afgelopen jaren nog moeilijker geworden om de eindjes aan elkaar te knopen, zoals diverse financiële maatregelen gebaseerd op persoonlijke conversiefactoren van de participanten (figuur 2.1) tonen: het achterlopen met de huur, het maken van schulden met de creditcard,

het huren van een klushuis en het geconfronteerd worden met schulden door ‘onterecht’ ontvangen toeslagen.

Ook de maatschappij is niet gebaat door deze ontwikkelingen, meenden de participanten. Men noemde de toename van de regels voor uitkeringen (bureaucratie) die mede bijdraagt aan de verharding van het sociale klimaat rondom de zorgondersteuning en de inkomensuitkeringen. De participanten vertelden veel over hun ervaringen met de **bureaucratie** bij instanties, vooral de sociale dienst en de belastingdienst. Genoemd werden de complexiteit, het gevecht tegen de bureaucratie en de verzakelijking die leidt tot een verharding in de maatschappij. In termen van figuur 2.1 geïnterpreteerd, werken de sociale conversiefactoren eerder tegen dan mee. De politiek werd daarbij veelal als veroorzaker van deze ontwikkelingen aangewezen.

De belastingdienst en de sociale dienst lijken naar eigen goeddunken bijvoorbeeld in het geval bepaalde gegevens al in het bezit zijn, en vanuit de participanten gezien onnodig deze gegevens weer op te vragen. En de instanties hebben veel informatie nodig: *‘Ze willen nog net niet weten, wanneer ben je naar de WC geweest, zeg ik altijd’* (vrouw, eind 50, alleenstaand).

Ook wordt gesignaleerd dat niet alles goed gaat bij de instanties: *‘Bij de bijstand is het allemaal van ja dat gaat fout, die communiceert niet met die, je krijgt formulieren die ze zelf niet begrijpen, dan moet ik het wel begrijpen, ...; je krijgt brieven die ze zelf niet nalezen’* (man, 29, alleenstaand). En als het fout gaat, hadden de participanten ook de ervaring dat men moeilijk zijn gelijk kon halen bij de sociale dienst: *‘De gemeentelijke sociale dienst is een behoorlijk grote instelling, hoor, en hun ongelijk toegeven dat zullen ze niet makkelijk doen, daar heb je goed bewijs voor nodig dat het zo is’* (vrouw, eind 50, alleenstaand). Een goede voorbereiding was dan ook gevraagd in een situatie van onenigheid en deze werd niet altijd door de rechtsbijstand of de pro-Deoadvocaat geboden.

Participanten meldden ook ervaringen met de bureaucratie van de belastingdienst die de ontvangers van toeslagen opzadelde met nog eens een extra probleem door ‘te laat’ terug eisen van ‘onterecht’ betaalde toeslagen, zoals ook Angela vertelde (paragraaf 3.1). Deze ‘traagheid’ komt de flexibiliteit niet ten goede, hoewel een participant meldde dat de belastingdienst open staat voor een betalingsregeling, als men in contact treedt met deze instantie (zie paragraaf 4.3 en 4.4.2).

Participanten vonden verder de situatie lastig waarin het inkomen net op de grens schommelt van wel of geen huurtoeslag of wel of geen bijstand ontvangen. De ontvanger moet dan veel wijziging doorgeven aan de betreffende instanties. Dit ‘doorgeven’ zou echter niet voorkomen, vertelden participanten, dat de belastingdienst €800 terugvordert in plaats van dat een lager bedrag aan huurtoeslag wordt uitbetaald, als men €5 te veel verdient: *‘je wordt verschrikkelijk gestraft’* (vrouw, 65+, samenwonend). Voor zover men ervaring heeft, verlangden participanten terug naar de huursubsidieregelingen waar dit soort complexiteiten niet aan de orde was, mede doordat de huursubsidie direct naar de verhuurder werd overgemaakt.

De *‘regels zijn regels’* (vrouw, eind 50, alleenstaand) mentaliteit schept volgens de participanten een grijs gebied waarin huishoudens die ‘net’ buiten een regeling vallen toch niet zelf voor bepaalde kosten kunnen opdraaien (bijvoorbeeld de ziektekosten). Normen zijn immers enigszins subjectief, zeker als bezuinigingen leiden tot het steeds hoger leggen van de lat om voor hulp in aanmerking te komen. In de vorige paragraaf duidt een participant deze ontwikkeling aan met het concept *‘financieel Darwinisme’* (man, 60, alleenstaand).

‘De’ bureaucratie blijkt ook op een andere manier weinig ruimte te laten voor maatwerk, bijvoorbeeld voor het sporadisch werken, als er mogelijkheden zijn (bijvoorbeeld op de markt): *‘Maar dat zijn vaak baantjes van één dag of twee dagen. Dan moet je dat opgeven. En dan krijg je een hele wirwar, gedoe met huursubsidie, en dat soort dingen’* (man, 61, alleenstaand). Participanten laten zich kennelijk weerhouden door de regels en mogelijk de verwarring die volgt en het (onterecht) stop zetten van de uitkering of toeslag. Dat laatste kan zelfs gebeuren, meldde een participant, als de participant zelf geen wijzingen doorgeeft, maar een persoon met dezelfde naam. Het starten als zelfstandige, merkte een participant op, gaat ook gepaard met een flinke bureaucratie. Deze kostte naar verhouding vrij veel tijd, die noodgedwongen ten koste ging van de inhoud. Per saldo meenden de participanten dat de regels hen niet stimuleerden om eigen initiatieven te

nemen: *‘De eigen kracht wordt door de overheid ontkracht door al die regels’* (man, 65+, getrouwd). *‘Zo word je afhankelijk gemaakt. Het word je niet geleerd’* (man, 61, alleenstaand). Bij eigen initiatief horen in toenemende mate kennis en vaardigheden voor de steeds complexere en moeilijkere regels, zoals de participanten aangaven; met andere woorden sterk(er) ontwikkelde **persoonlijke conversiefactoren** (paragraaf 4.3).

De **sociale conversiefactoren** die de *capability set* van mensen ook beïnvloeden (paragraaf 2.1) en die betrekking hebben op sociale normen en sociale instituties lijken steeds meer te duiden op een verzakelijking en verharding van het sociale klimaat in de maatschappij als het gaat om de voorzieningen bij werkloosheid en zorg. De verklaring werd grotendeels gezocht in de individualisering van de maatschappij die in de laatste jaren een verharding van de sociale zorg tot gevolg heeft gehad. Dit speelde al voor de crisis, vertelde men.

De meermaals aangehaalde focus van de sociale dienst en de belastingdienst op regels leidt tot een gebrek aan flexibiliteit en maatwerk, tenzij de regels zelf uitzonderingen toestaan. *‘Je bent geen mens meer want je moet voldoen aan dat regeltje want het staat daar’* (vrouw, eind 50, alleenstaand). Een participant suggereerde dat de complexiteit van de bureaucratie erop gericht is om mensen te laten afhaken. Ook werd een voorbeeld genoemd dat een baan aangeboden werd die te zwaar was voor de gezondheidssituatie van de participant. Participanten verklaarden dat de medewerkers van de sociale dienst ook aan regels en doelstellingen moeten voldoen. De regels zijn verscherpt en mogelijk verliezen zij hun baan als ze de doelen niet halen. *‘Ze moeten productie maken. He, dus alle mensen die recht hebben op een uitkering dat zijn producten’* (vrouw, midden tot eind 50, getrouwd). Men moet zo voorrang geven aan regels boven maatwerk en flexibiliteit. De verzakelijking leidt tot een onpersoonlijke behandeling: *‘Daar was ik ook bang voor ... die onverschilligheid ... als het moet, dan glij ik zo weg’* (man, 60, alleenstaand).

Participanten meldden bovendien dat uitkeringsgerechtigden vaak niet respectvol behandeld worden. De normen zijn verschoven, constateerde men. De persoon in financiële problemen wordt er in toenemende mate op aangekeken dat deze de problemen zelf heeft veroorzaakt. *‘Het punt is en dat merk ik vaak aan mensen, ook in wat u nu tegen elkaar zegt, op een gegeven moment, zijn mensen nu de laatste 20 jaar een norm gaan leggen, en daaraan moet je voldoen. En dan wil ik niet zeggen dat u de norm legt, maar we doen daar allemaal een beetje aan mee, zoals dit hoort, dat hoort, en als je daar niet aan voldoet. We zijn gewoon allemaal verschillend, gelukkig maar’* (man, 61, alleenstaand). Andere uitspraken van de participanten over deze verschuivingen richting het stigma dat geassocieerd wordt volgens de participanten met de uitkeringsgerechtigden (de niet-werkenden) luiden als volgt:

- *‘Ben je wilskrachtig en werkloos, gaan zij jou aanpraten van ‘waar een wil is, is een weg. Dus iedereen kan een baan vinden. Begin nou eens eerst strategisch te denken, dat is ook belangrijk, om dat je eerst bekijkt hoe gering je kansen ook zijn op een baan’* (man, 60, alleenstaand).
- *‘En nu ook in Rotterdam wordt er zo ver gegaan met individualisering dat werkloosheid tussen je oren zit’* (man, 60, alleenstaand).
- *‘De negatieve druk om je te verantwoorden dat je een uitkering hebt’* (man, 61, alleenstaand)
- *‘Instanties behandelen cliënten als misdadiger. ... Alles is de schuld van de persoon in kwestie. Dus als je een baan kwijt raakt, is het je eigen schuld. Je bent hartstikke fout bezig, want je hebt je cv'tjes niet op orde. Nou allemaal dat soort dingen. Mensen worden echt behandeld als vuil ...* (vrouw, midden tot eind 50, getrouwd)
- *‘Daar word je dus behandeld als crimineel, want je moet alles rechtvaardigen: jij bent schuldig, jij moet bewijs leveren. Dit heeft dan wel met de crisis te maken, onder andere met de participatiewet, de fraudewet die door is gedrongen die zorgt ervoor allemaal dat de gemeenten je gemakkelijker kan beschuldigen’* (man, 29, alleenstaand)
- *‘Bijstandsgerechtigden [zijn] één van de zwarte schapen’* (man, 29, alleenstaand)
- *‘Iedereen denkt van je zit in de bijstand en je wilt eigenlijk helemaal niets. Dat is natuurlijk helemaal niet zo. Geen keuzen en zit je in die situatie, dan kom je er niet meer uit. Dus dat vind ik wel het erge in R'dam waar helemaal geen onderscheid is tussen chronisch zieken/gehandicapten en mensen die wel zouden kunnen werken, maar door omstandigheden is er gewoon niet genoeg werk. Die worden toch op een bepaalde manier aangekeken, zo van je moet wel beter je best doen, terwijl er gewoon helemaal geen werk is’* (vrouw, 59, alleenstaand)

‘Dat houdt dus in dat je een bepaalde houding moet hebben om daar als olifant mee door het leven te kunnen gaan en het van je af te laten glijden, toch?’ (man, 61, alleenstaand). ‘Alleen een olifant heeft nog eigen kracht’ (man, 65+, getrouwd). Een participant vatte samen: ‘Ik heb het vermoeden dat als ik de laatste 15 tot 20 jaar neem dat dat bij iedereen op welk niveau of ik nou werk heb of uitkering of Belastingdienst of iets anders dat het allemaal niet meer zo aardig is’ (man, 61, alleenstaand).

Veel van het veranderende klimaat schreven de participanten toe aan de **politiek**, zoals ook blijkt uit de voorgaande paragrafen. Een relatie kan ook worden gevonden met paragraaf 1.4.3 waarin verslag gelegd wordt van de herfstmetingen van de Eurobarometer 2008 en 2015. In het laatste jaar hadden relatief minder respondenten vertrouwen in de Nederlandse overheid en politiek geuit dan bij de eerste meting.

De participanten aan deze studie redeneerden dat de politiek voor een groot gedeelte de mensenrechten bepaalt die burgers voor zichzelf kunnen realiseren. Bij de verharding van het sociale klimaat rondom de bijstand en de zorg werd de beeldvorming genoemd dat uitkeringsontvangers frauderen, terwijl berekeningen zouden aantonen dat dit niet zo is (maximaal 10 tot 15% als alle vormen worden meegeteld): *‘De mentaliteit heerst nog steeds bij de mensen ook en die mentaliteit wordt ook door de politiek uitgespeeld tegen de mensen die in de bijstand zitten’* (man, 65+, getrouwd). Ook stelde men dat de politiek de collectieve problemen individualiseert. Zoals ook in paragraaf 4.4.6 beschreven, vonden participanten het vaak lastig om de politiek te beïnvloeden, mede door de coalitievorming, maar ook, zoals een participant lanceerde: *‘Op dit moment is het alleen nog maar partijpolitiek’* (man, 65+, getrouwd).

Voor de toekomst hadden participanten verschillende verwachtingen, zoals ook uit paragraaf 4.4.10 blijkt. De veilige en solidaire mentaliteit uit de jaren 60 en 70 werden afgezet tegen de mentaliteit nu. Er was sprake van Rotterdam willen verlaten, of zelfs uitstappen in de zin van emigreren uit Nederland, maar ook het gehecht zijn aan het kikkerland werd genoemd. Dat het tij niet meer te keren zou zijn, maar ook dat het politiek gezien niet minder kan en mag worden, stelden participanten. Een participant verdedigde een ander standpunt, dat je de hoop niet moet verliezen op een omslag in het sociale klimaat: *‘Er zijn ook wel profeten, zo noem ik ze maar, die zeggen dat dit de stuiptrekking is van een oud systeem dat alleen maar zijn paarden achter de wagen spant of zijn staart opvreet. Maar dat er een omklap komt, waardoor een soort bewustzijnschok, waardoor er letterlijk een veel betere maatschappij, veel barmhartigere maatschappij gaat komen’* (man, 60, alleenstaand).

5. Conclusies

5.1 Introductie

Toen Nederland in 2009 in een eerste van drie recessies belandde, konden volgens de in 2012 aangetreden VVD-PvdA regering bezuinigingen niet uitblijven, omdat overheidstekorten en overheidsschulden opliepen en onder meer niet meer voldeden aan de eisen van de stabiele muntunie van de Europese Unie. Nederland voerde omvangrijke bezuinigingen door waarbij het systeem van sociale zekerheid werd hervormd. Er kwam een sterkere nadruk te liggen op het stimuleren van werken en het moeilijker maken van de toegang tot zorgvoorzieningen mede door het aanscherpen van de voorwaarden. Met de recessies van 2012 en 2013 ook achter de rug, zijn in de praktijk de aantallen uitkeringsontvangers toegenomen en is ook de armoede gestegen. Het aantal mensen dat moeite heeft om de eindjes aan elkaar te knopen (betalingsachterstanden, schuld) neemt toe. In Rotterdam, de stad die de gemeentelijke armoedelijst aanvoert, moet 17,2% van de huishoudens met een laag inkomen rondkomen, en zes procent had tenminste vier jaar achtereen een laag inkomen.

Dit onderzoek verwoordt de ervaringen van tien Rotterdammers die in een financieel kwetsbare positie leven. Deze deelnemers aan het onderzoek deelden hun ervaringen in groepsessies (focusgroepbijeenkomsten) en diepte-interviews. Aangenomen mag worden dat deze - in de context van bezuinigingen die in Nederland in den brede zijn doorgevoerd met als gevolg een toename van financiële problemen en armoede - een inkijk geven in de positie van financieel kwetsbare huishoudens, niet alleen in Rotterdam, maar ook meer algemeen in Nederland.

Twee onderzoekshypothesen staan centraal. Op de eerste plaats is de verwachting dat neoliberal beleid in de vorm van bezuinigingen op (desinvesteringen in) sociale voorzieningen leidt tot een groeiend wantrouwen en boosheid onder de bevolking. De tweede hypothese veronderstelt dat deze ontwikkelingen veroorzaakt worden door het aantasten of afbouwen van *capabilities* van mensen en hun mensenrechten. *Capabilities* 'vertalen' we met mogelijkheden of vrijheden van mensen om te kiezen om te zijn of te doen (de *functionings*), terwijl de mensenrechten de universele waarden belichamen van welzijn en goed leven van mensen.

Alvorens we de hypothesen in paragraaf 5.3 – waar de impact op de samenleving en het sociale klimaat centraal staan – aan de orde stellen, komen in paragraaf 5.2 eerst de *capabilities* aan bod.

5.2 Samenvatting

De gevolgen voor de *capabilities* van de bezuinigingen, evenals de ontwikkeling van de *capabilities* gebaseerd op de mensenrechten worden in de volgende twee paragrafen samengevat.

5.2.1 Crisis tast *capabilities* aan

Om in staat te zijn te kiezen voor bepaalde manieren van zijn en doen, zijn naast middelen ook conversiefactoren nodig.

Wat de **middelen** betreft, gaven participanten aan dat door bezuinigen zowel de inkomsten waren gedaald van de uitkeringsontvangers en ontvangers van zorgtegenwoordelingen als ook de kosten waren gestegen voor alle participanten in de afgelopen jaren (bijvoorbeeld door de afbouw van de kwijtschelding bij de lokale lasten). Veel werd toegeschreven aan de crisis, bijvoorbeeld de stijging van de prijzen van de dagelijkse boodschappen of de verhoging van kosten van school- en studieboeken.

De vraag is of de betrokkenen in een precaire financiële situatie in staat zijn de verminderde financiële mogelijkheden te compenseren door een grotere of creatieve(re) inzet van **persoonlijke conversiefactoren** – de vaardigheden en lichamelijke mogelijkheden. Een veelgehoorde uitspraak was dat men de tering naar de nering moet zetten. Uit de focusgroepen en de narratieve biografieën blijkt verder dat de kennis van de regels als crux ervaren werd, evenals de vaardigheden (zoals durven vragen, schriftelijk afhandelen) om de weg weten te vinden in de bureaucratie van de instellingen om hulp te mobiliseren. Hulp vanuit een eigen netwerk noemden participanten cruciaal.

Een huurklushuis werd bijvoorbeeld als een manier aangedragen om de woonlasten te drukken. Daar staat een benodigde vaardigheid tegenover, het kunnen klussen. Andere voorbeelden die de deelnemers toepasten, waren: één maand huur achterstand aanhouden, lenen via de credit card of rood staan, betalingsregelingen treffen bij terugbetalen toeslagen, de tering naar de nering zetten door onder meer goedkoop, maar kwalitatief goede boodschappen te doen en of uitgaven uit te stellen (bijvoorbeeld de tandarts). Ook andere tips werden uitgewisseld tijdens de focusgroepbijeenkomsten, zoals hoe men aan ondersteuning voor het aanschaffen van hulpmiddelen zou kunnen vinden en waar men het beste verzekerd kan zijn voor de zorgkosten in bepaalde omstandigheden.

Een andere stelling die breed werd onderschreven door de participanten is dat je gebruik moet maken van de kennis en de mogelijkheden die het stelsel biedt. Dat blijkt niet voor iedereen weggelegd, was de ervaring van de deelnemers. Men noemde regelmatig de problemen die optraden door teveel uitgekeerde toeslagen die de belastingdienst dan terugvordert of een hoge eindejaarsafrekening van de energiemaatschappij. Dit speelt in het bijzonder als het inkomen net op de grens schommelt van wel of geen toeslag, maar ook van wel of geen hulp van de sociale dienst.

Niet in alle gevallen wisten participanten een oplossing te vinden. Zeker als de situatie complex was. Als men ziek, gehandicapt of ouder is, is men ook benadeeld in de vrijheden of mogelijkheden om keuzen te maken.

De participanten in dit onderzoek die in een financieel precaire situatie verkeren bevestigden dat de financiële situatie minder was geworden dan nog enkele jaren geleden. Het is nog moeilijker geworden om de eindjes aan elkaar te knopen. Dan wordt de vraag relevant wanneer ‘minder’ vrijheden omslaan in een zodanig verminderde levensstandaard dat de mensenrechten in het geding komen.

5.2.2 *Capability set* voor ‘fatsoenlijk’ leven afgenomen

De participanten voerden uitgebreide discussies en kwamen uit op verschillende standpunten wat betreft de mogelijkheden of vrijheden om keuzen te maken (*capabilities*) voor een bepaalde levensstandaard gebaseerd op de mensenrechten. Deze discussie was niet uitdrukkelijk gerelateerd aan de crisis, maar de participanten legden de link soms zelf, zoals bij de zorg waar men constateerde dat bezuinigen in de bijstand en op de zorg leiden tot hogere kosten voor de betrokkenen.

De discussies waren ook niet altijd (alleen) geworteld in de precaire financiële situatie van de participanten. Zo werd collectief geweld vooral gekoppeld aan het ‘vrouw zijn’ en aan de veranderende normen en waarden in de maatschappij die de maatschappij minder barmhartig maakten. Verder werd bijvoorbeeld het ontwikkelen van zelfrespect en identiteit vooral gezien een kwestie van ‘volwassen worden’, opvoeding, ervaring opdoen en groeien. Een ander voorbeeld zijn de productieve activiteiten: werk is niet voor iedereen even goed toegankelijk, er zijn belemmeringen voor jongeren, vrouwen en ouderen.

Vanuit de situatie dat participanten moeilijk de eindjes aan elkaar kunnen knopen, droegen participanten veel ervaringen bij elkaar die hun mogelijkheden of vrijheden om te kiezen voor een goed leven op basis van de mensenrechten inperken.

Zo ervoeren participanten die al langer in een financieel moeilijke positie verkeren dat meer en meer verplichtingen (regels) komen waardoor er minder mogelijkheden zijn te kiezen voor een adequate levensstandaard. Ook werd gesignaleerd dat de publieke pensioenuitkering (AOW) leidt tot inperking van de keuzemogelijkheden.

Ook vonden de participanten dat de woonstandaard lager wordt doordat wonen minder betaalbaar wordt als gevolg van de hogere huurverhogingen van de afgelopen jaren, een verslechterde toegang tot de huurtoeslag, evenals de plannen van de gemeente Rotterdam om goedkope en slechte woningen te vervangen door duurdere woningen (maar met een betere kwaliteit).

Onderwijs en leren worden in toenemende mate afhankelijk van de middelen huishoudens, constateerden de participanten. Daarmee zijn vrijheden of mogelijkheden om onderwijs te kunnen volgen verminderd. Ook verbaasde men zich erover dat al jaren de verschillende schooltypen niet op elkaar aansluiten, waardoor de instroming tot de arbeidsmarkt wordt belemmerd.

Voor de gezondheidszorg en in het verlengde daarvan het recht op leven poneerden participanten een vergelijkbare redenering. De hogere kosten voor de gezondheidszorg maken de kans groter dat kwetsbare huishoudens hun gezondheid niet op peil kunnen houden en buiten de boot vallen, waardoor men niet de normale levensduur zal bereiken, terwijl het leven wel de moeite waard vindt.

Ook bij de juridische rechtszekerheid rechtsbijstand werd geconstateerd dat degenen die het meest aangewezen zijn op hulp, snel buiten de boot vallen. Regels worden steeds ingewikkelder en zakelijker/harder.

Participanten observeerden verder dat de vrijheden of mogelijkheden tot productieve en gewaardeerde activiteiten verminderd zijn, vooral doordat het aantal werklozen en het aantal vacatures niet in het pas lopen en door verdringing (verplicht vrijwilligerswerk in het kader van de Participatiewet). Ook de mogelijkheden tot het uitoefenen van invloed op de eigen situatie en het sociale leven werden als ingeperkt ervaren door het relatief lage inkomen. Participanten met een uitkering zijn daarnaast afhankelijk van de regels van de uitkeringsinstanties bij het inrichten van hun soms dagelijkse leven. De mogelijkheden tot beïnvloeden van de besluitvorming in de gemeente of in het land, ervoer men als erbarmelijk.

Per saldo wordt er door deze ontwikkelingen een groter beroep gedaan op de **persoonlijke conversiefactoren**, zoals ook in de vorige paragraaf aangegeven is: veranderende vaardigheden en kennis wat betreft de regelingen blijken noodzakelijk, evenals de opties om hulp in te roepen vanuit een eigen netwerk (familie en vrienden) als het gaat om financiële of morele steun. Hoewel participanten aangaven dat het moeilijker was geworden in de laatste jaren, en dan ook als gevolg van de bezuinigingen van de overheid, gaf men ook aan dat het nog steeds mogelijk was om min of meer vrijelijk eigen keuzen te maken, op het ene mensenrecht meer (identiteit en individueel leven) dan op het andere (participatie en invloed op besluitvorming van de gemeenschap). De participanten ondervonden wel dat de keuzemogelijkheden afnamen. Doorzettingsvermogen werd gevraagd.

Daar staat tegenover dat de **sociale conversiefactoren** vooral voor huishoudens die aangewezen zijn op ondersteuning via een uitkering of voor de zorg volgens participanten in een minder gunstig gesternte zijn komen te staan. De sociale normen en sociale instituties lijken steeds meer te duiden op een verzakelijking en verharding van het sociale klimaat in de maatschappij als het gaat om de voorzieningen bij werkloosheid en zorg. De verklaring werd grotendeels gezocht in de individualisering van de maatschappij die in de laatste jaren een verharding van de sociale zorg tot gevolg heeft gehad. Dit speelde al voor de crisis, vertelde men, en werd na de crisis nog sterker merkbaar.

De individualisering gaat echter niet gepaard met de opbouw van een 'participatiemaatschappij' die mogelijkheden tot eigen initiatief biedt, suggereerden participanten. Het systeem van de bijstand

bijvoorbeeld maakt mensen op een bepaalde manier inactief door keuzemogelijkheden te bureaucratiseren. Men kan bijvoorbeeld niet via tijdelijke en hele korte baantjes geld verdienen zonder een bureaucratie over jezelf af te roepen en het verlies van ondersteuning, dat mogelijk gepaard gaat met een ‘te late’ ontdekking, waardoor er een grote schuld ontstaat. Het ‘participeren in de maatschappij’ wordt derhalve bemoeilijkt.

De verschuiving richting meer bureaucratie en de regels-zijn-regels mentaliteit hebben bijgedragen tot een verzakelijking en verharding van het sociale klimaat. Daarnaast meldden participanten dat uitkeringsgerechtigden vaak niet respectvol behandeld worden. De normen zijn verschoven, constateerde men. De persoon in financiële problemen wordt er in toenemende mate op aangekeken dat deze de problemen zelf heeft veroorzaakt. Kortom het sociale klimaat rondom de bijstand en zorg hulp is verslechterd.

5.3 Hardere sociale klimaat voor bijstand en zorg

De overheid bezuinigde in de zorg en in de bijstand en op vermindering van de kwijtschelding van lokale lasten. Daardoor liepen financiële problemen in de vorm van schulden en betalingsachterstanden op. De participanten van ons onderzoek die ervaring hebben met het moeten rond komen van een laag inkomen bevestigden dat zij er thans financieel minder gunstig voor staan dan in de voorgaande jaren. Het is in de afgelopen jaren nog moeilijker geworden om de eindjes aan elkaar te knopen: het achterlopen met de huur, het maken van schulden met de creditcard en het geconfronteerd worden met schulden door ‘onterecht’ ontvangen toeslagen. Daarnaast worden uitgaven nog kritischer tegen het licht gehouden dan voorheen. Ook suggereerden participanten dat het moeilijker is geworden om eigen initiatieven te ontplooiën. Het ‘participeren in de maatschappij’ wordt derhalve bemoeilijkt.

De analyse van de ervaringen van de participanten in dit onderzoek laat zien dat de afbouw van publieke voorzieningen het sociale weefsel in de maatschappij lijkt aan te tasten. De participanten observeerden een verzakelijking en verharding die al voelbaar werd voordat de crisis in Nederland post vatte. Participanten melden bovendien dat uitkeringsgerechtigden vaak niet respectvol behandeld worden. De instanties zijn achterdochtig en de ontvangers van hulp zoeken de schuld bij de falende politiek. Zo kan de **eerste hypothese** van dit onderzoek dat neoliberal beleid in de vorm van bezuinigingen op (desinvesteringen in) sociale voorzieningen heeft geleid tot een groeiend wantrouwen en boosheid onder de bevolking, bevestigd worden. Deze conclusie wordt mede onderbouwd door de resultaten van de herfstmetingen van de Eurobarometer die weergeven dat in 2015 relatief minder respondenten vertrouwen hebben in de Nederlandse regering en politiek dan in 2008.

De **tweede hypothese** veronderstelt dat deze ontwikkelingen veroorzaakt worden door het aantasten of afbouwen van *capabilities* van mensen en hun mensenrechten. De participanten noemden de toename van de regels voor uitkeringen (bureaucratie) die mede bijdraagt aan en/of uitdrukking geeft aan de verharding van het sociale klimaat rondom de zorgondersteuning en de inkomensuitkeringen. Genoemd werden verder de complexiteit, het gevecht tegen de bureaucratie en de verzakelijking die leidt tot een verharding in de maatschappij.

Veel van het veranderende sociale klimaat als gevolg van veranderende normen en waarden schreven de participanten toe aan de politiek die de bezuinigen doorvoert. De politiek bepaalt immers voor een groot deel de keuzevrijheid van burgers, ervoer men. Hoewel er individuele verschillen zijn, moet geconstateerd worden dat de *capabilities* ten aanzien van de mensenrechten op vele punten afgezwakt zijn. De participanten realiseerden zich dat niet alle mensenrechten ten volste benut kunnen worden. De vraag is of en zo ja, wanneer de bodem bereikt wordt en de middelen en ook de persoonlijke conversiefactoren uitgeput zullen raken.

Meer dan eens werd er gedroomd van de mentaliteit van de jaren 50 tot 70, evenals het willen verlaten van Rotterdam of Nederland. De zorg werd geuit dat het tij niet meer te stoppen is, enerzijds. Anderzijds

werd gesteld dat het sociale klimaat niet meer slechter mag worden. Ook werd de hoop geuit dat het huidige systeem zichzelf uitput, daarbij ruimte scheppend voor een nieuwe start voor een socialere en barmhartigere maatschappij.

Deze hoop zetten participanten in daden om door te participeren in dit onderzoek en hun ervaringen te delen over het leven in een precaire financiële situatie. Tijdens de bijeenkomsten boden participanten wederzijds hulp aan en wisselden tips uit. Er werd begrip gekweekt voor de verschillende situaties waarin het moeilijk was om de eindjes aan elkaar te knopen. Tevens gaven de participanten aan bereid te zijn om aan het vervolgonderzoek deel te nemen.

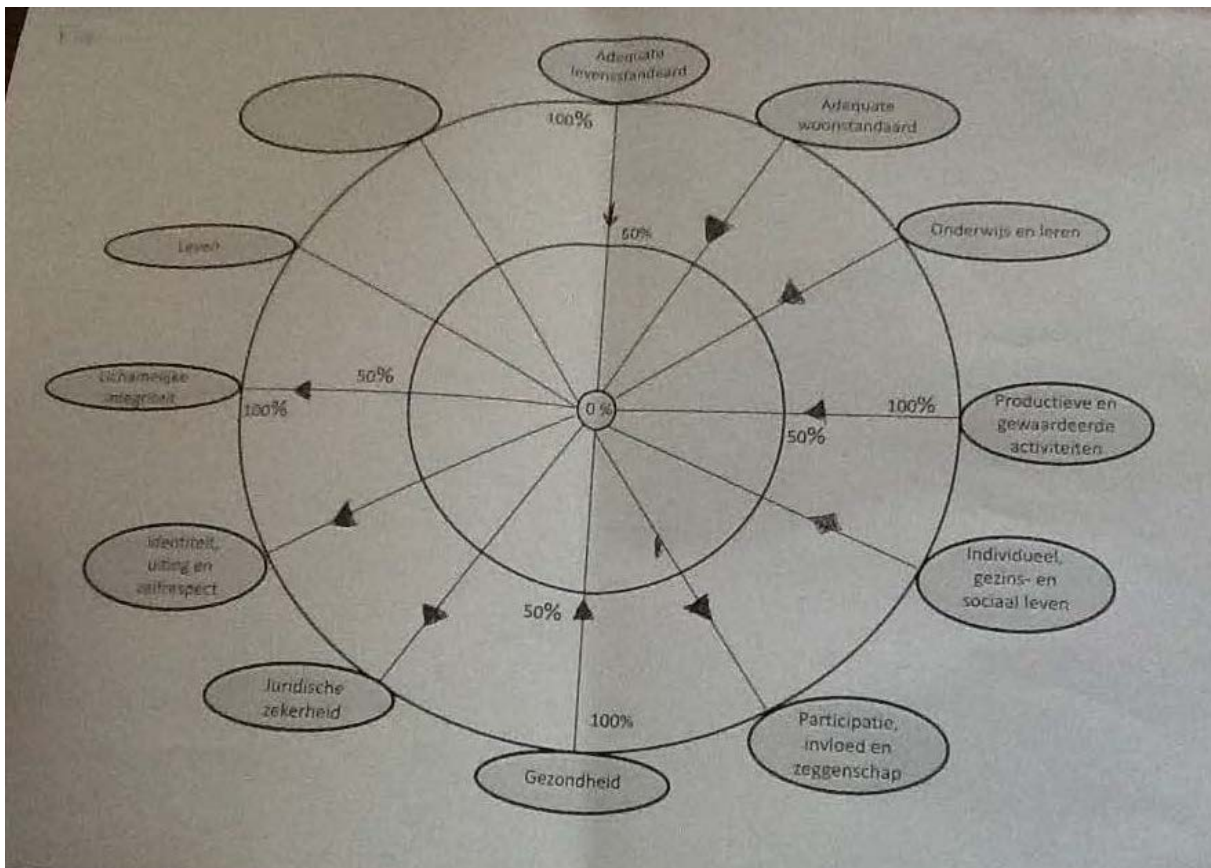
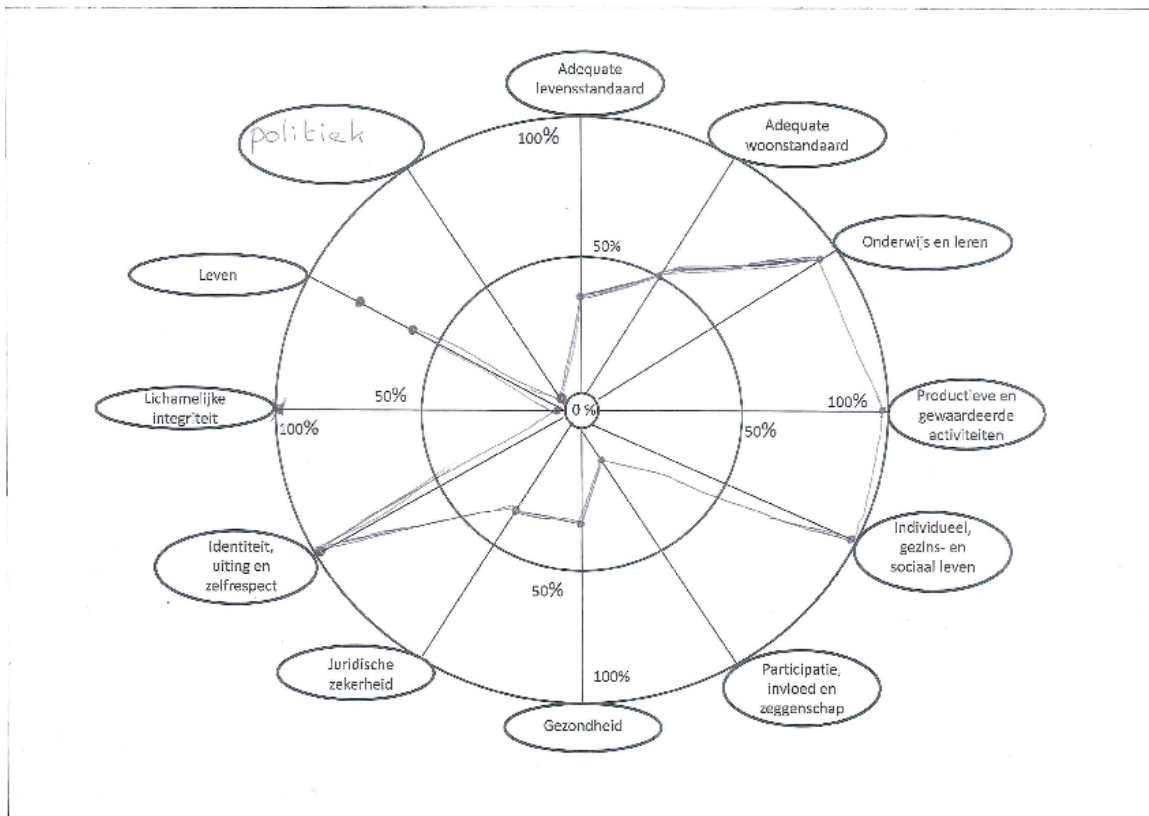
Appendix 1 Capabilities gebaseerd op mensenrechten

a1.1 Criteria voor fatsoenlijk leven

- De criteria zijn gebaseerd op internationaal geaccepteerde mensenrechten en gelijkheidsprincipes.
- Fatsoenlijk heeft een invulling van: vrijheid en mogelijkheden die er zijn om met menselijke waardigheid te leven.

Criteria	Voorbeelden
	Betrekken op de financieel kwetsbare situatie
Adequate levensstandaard	Mijn levensstandaard, waaronder voor voeding en kleding, is adequaat voor mij (en mijn gezin), evenals de toegang tot sociale voorzieningen, indien nodig, en in het bijzonder als er afhankelijke kinderen in het huishouden zijn
Adequate woonstandaard	Mijn woonstandaard is adequaat voor mij (en mijn gezin), evenals de toegang tot sociale voorzieningen (huurtoeslag), indien nodig, en in het bijzonder als er afhankelijke kinderen in het huishouden zijn
Onderwijs en leren	Ik kan onderwijs volgen en (blijven) leren
Productieve en gewaardeerde activiteiten	<ul style="list-style-type: none"> • Ik voer productieve en gewaardeerde activiteiten uit • Ik heb eerlijke en kansrijke arbeidsomstandigheden, waaronder een faire beloning, een faire behandeling als ik zwanger ben en een gezonde en veilige werkplek
Individueel, gezins- en sociaal leven	Ik ben in staat om invloed uit te oefenen op mijn situatie, op die van mijn familie en op mijn sociaal leven
Participatie, invloed en zeggenschap	<ul style="list-style-type: none"> • Ik ben in staat om invloed en zeggenschap uit te oefenen door te participeren in de besluitvorming van de gemeenschap • Ik heb evenals mijn buurman of buurvrouw in gelijke mate toegang tot publieke diensten, waaronder infrastructuur en de dienstverlening van de gemeente
Gezondheid	Ik bereik de hoogst mogelijke standaard voor mijn fysieke en mentale gezondheid
Juridische zekerheid	Ik word evenals mijn buurman of -vrouw in gelijke mate beschermd door de wet- en regelgeving
Identiteit, uiting en zelfrespect	Ik heb een eigen identiteit, ik kan me uiten als het nodig is en ik heb zelfrespect
Lichamelijke integriteit	Ik heb geen angst dat ik individueel of collectief geweld onderga Geweld wordt onder meer omschreven als een vorm van een wrede, inhumane of ontorende behandeling
Leven	<ul style="list-style-type: none"> • Ik vind het leven de moeite waard (de beperkingen zijn niet zodanig dat...) • Ik zal de 'normale' levensduur halen, omdat ik geen grotere kans heb op bijvoorbeeld ziekte, verwaarlozing of lichamelijk letsel
Bron: RE-InVEST <i>Draft Methodological Toolkit</i> (2015: 14), bewerking van Vizard en Burchardt (2007), eigen bewerking	

a1.2 Cirkel met criteria van fatsoenlijk leven: twee voorbeelden van participanten

Literatuur

- Blommesteijn, Marieke (2015), ESPN Thematic Report on Social Investment. Netherlands 2015, European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Brussels.
- Centraal Planbureau (2012a), Economische effecten pakket Commissie Van Dijkhuizen. Uitgevoerd op verzoek van de Belastingcommissie Van Dijkhuizen, Centraal Planbureau, Den Haag.
- Centraal Planbureau (2012b), Actualisatie analyse economische effecten financieel kader Regeerakkoord. Uitgevoerd op verzoek van de Minister-president, CPB, Den Haag.
- Dol, Kees, Harry van der Heijden & Michael Oxley (2010), Economische crisis, woningmarkt en beleidsinterventies; een internationale inventarisatie, Onderzoeksinstituut OTB, Delft.
- Ewijk, Casper, van & Coen Teulings (2009), De grote recessie. Het Centraal Planbureau over de kredietcrisis, Amsterdam, Casper van Ewijk & Coen Teulings/Uitgeverij Balans.
- Haffner, Marietta E.A. (2014), The Netherlands, in: Tony Crook & Peter A. Kemp (eds.) *Private Rental Housing. Comparative Perspectives*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK, pp. 48-70.
- Haffner, Marietta & Harry Boumeester (2015), Housing affordability in the Netherlands: the impact of rent and energy costs, *Journal of Housing and the Built Environment*, 30(2), pp. 293-312
- Haffner, Marietta & Frank van Dam (2011), Langetermijneffecten van de kredietcrisis op de regionale woningmarkt, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.
- Haffner, Marietta, Menno van der Veen & Hafida Bounjouh (2014), *National Report for the Netherlands*, Delft University of Technology, Deliverable No. 3.2 for FP7 project TENLAW: Tenancy Law and Housing Policy in Multi-level Europe (grant agreement no. 290694), <http://www.tenlaw.uni-bremen.de/reports.html>.
- Hers, Johannes & Albert van der Horst (2016), Raming CEP 2016. CPB Policy Brief 2016/03; <http://www.cpb.nl/publicatie/raming-cep-2016>.
- Heylen, Kristof & Marietta Haffner (2013), A ratio or budget benchmark for comparing housing affordability across countries, *Journal of Housing and the Built Environment*, 28, No. 3, pp. 547-565.
- Holt, Damo, Mechel Hek, Roosmarijn Hegeman, Bart Stek & Gerard Agterberg of Achterberg (2009), Monitoring 1e tranche stimuleringsregeling woningbouw, ECORYS Nederland BV, Rotterdam.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2013), Circulaire Huurprijsbeleid voor de periode 1 juli 2013 tot en met 30 juni 2014, Directoraat-Generaal Wonen en Bouwen, Den Haag.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2015), Circulaire Huurprijsbeleid voor de periode 1 juli 2015 tot en met 30 juni 2016, Directoraat-Generaal Wonen en Bouwen, Den Haag.
- Ministerie van Financiën (2012), Belastingplan 2013, Den Haag.
- MOgroep/LOSR (2014), Belastingdienst, een bron van armoede? Over de invordering van belasting- en toeslagschulden, Utrecht, MOgroep/LOSR.
- Nussbaum, Martha (2011), *Creating Capabilities: The Human Development Approach*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Oxley, Michael, Connie Tan, Colin Lizieri, Nick Mansley, Daniel Makic, Marietta Haffner & Joris Hoekstra (2015), *Prospects for Institutional Investment in Social Housing*, IPF, London.
- Panteia (2013), Huishoudens in rode cijfers 2012, Panteia, Zoetermeer.
- Priemus, Hugo (2014), Is the landlord levy a threat to the rented housing sector? The case of the Netherlands, *International Journal of Housing Policy*, 14(1), pp. 98-106.
- Rutte, Mark (2014), Participatiesamenleving, brief aan de Tweede Kamer van 7 april, Den Haag, Ministerie van Algemene Zaken, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2014/04/07/brief-van-de-minister-president-over-de-participatiesamenleving-n-a-v-het-vezoek-van-de-heer-slob>.
- Sen, Amartya (1999), *Development as Freedom*. New York: Oxford University Press.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)/Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2014), Armoedesignalement 2014, SCP/CBS, Den Haag.
- Stewart, David W. & Prem N. Shamdassani (1990), *Focus Groups. Theory and Practice*, Newbury Park, Sage Publications, Applied Social Research Methods Series, Volume 20.
- TNS opinion & social (2008), Eurobarometer 70. Hersft 2008, Nationaal Rapport Nederland, Europese Commissie, s.l.

TNS opinion & social (2015), Standard Eurobarometer 84. Autumn 2015, Public opinion in the European Union, European Union, s.l.

Van der Schors, Anna, Minou van der Werf & Gea Schonewille (2015), Gelzaken in de praktijk. 2015, Nibud/Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting, Den Haag.

Vizard, Polly & Tania Burchardt (2007), Developing a Capability List: Final Recommendations of the Equalities Review Steering Group on Measurement, London, School of Economics, London.

Wildeboer Schut, Jean Marie & Stella Hoff (2016), Een lang tekort. Langdurige armoede in Nederland, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

Zwinkels, Wim & Maurice Guiaux (2015), Schulden belemmeren terugkeer naar werk, ESB, 100(4722), pp. 690-692.

RE-InVEST - Rebuilding an Inclusive, Value-based Europe of Solidarity and Trust through Social Investments

In 2013, as a response to rising inequalities, poverty and distrust in the EU, the Commission launched a major endeavour to rebalance economic and social policies with the Social Investment Package (SIP). RE-InVEST aims to strengthen the philosophical, institutional and empirical underpinnings of the SIP, based on social investment in human rights and capabilities. Our consortium is embedded in the 'Alliances to Fight Poverty'. We will actively involve European citizens severely affected by the crisis in the co-construction of a more powerful and effective social investment agenda with policy recommendations.

<http://www.re-invest.eu/>

Co-ordinators

Ides Nicaise (HIVA-KU Leuven), general project co-ordinator/scientific co-ordinator
Michel Debruyne (Beweging vzw), network co-ordinator

Partners

HIVA-KU Leuven • HIVA-Research Institute for Work and Society, Katholieke Universiteit Leuven • Belgium
CNRS • Centre National de la Recherche Scientifique • France
SOFI • Soziologisches Forschungsinstitut Goettingen e.V. • Germany
IFZ • Internationales Forschungszentrum für Soziale und Ethische Fragen • Austria
UCL • Université Catholique de Louvain • Belgium
NUIM • National University of Ireland Maynooth • Ireland
Loughborough University • United Kingdom
EUR • Erasmus Universiteit Rotterdam • the Netherlands
TU Delft • Technische Universiteit Delft • the Netherlands
Liverpool Hope University • United Kingdom
IRD • Institut de Recherche pour le Développement • France
OSE • Observatoire Social Européen asbl • Belgium
UNIGE • Université de Genève • Switzerland
RSU • Rigas Stradina Universitate • Latvia
Beweging vzw • Belgium
EAPN Portugal • Rede Europeia Anti Pobreza Portugal Associacao • Portugal
Fundatia TON • Fundatia the Open Network for Community Development • Romania
The Poverty Alliance • United Kingdom
CNCA • Coordinamento Nazionale Comunita di Accoglienza Associazione • Italy